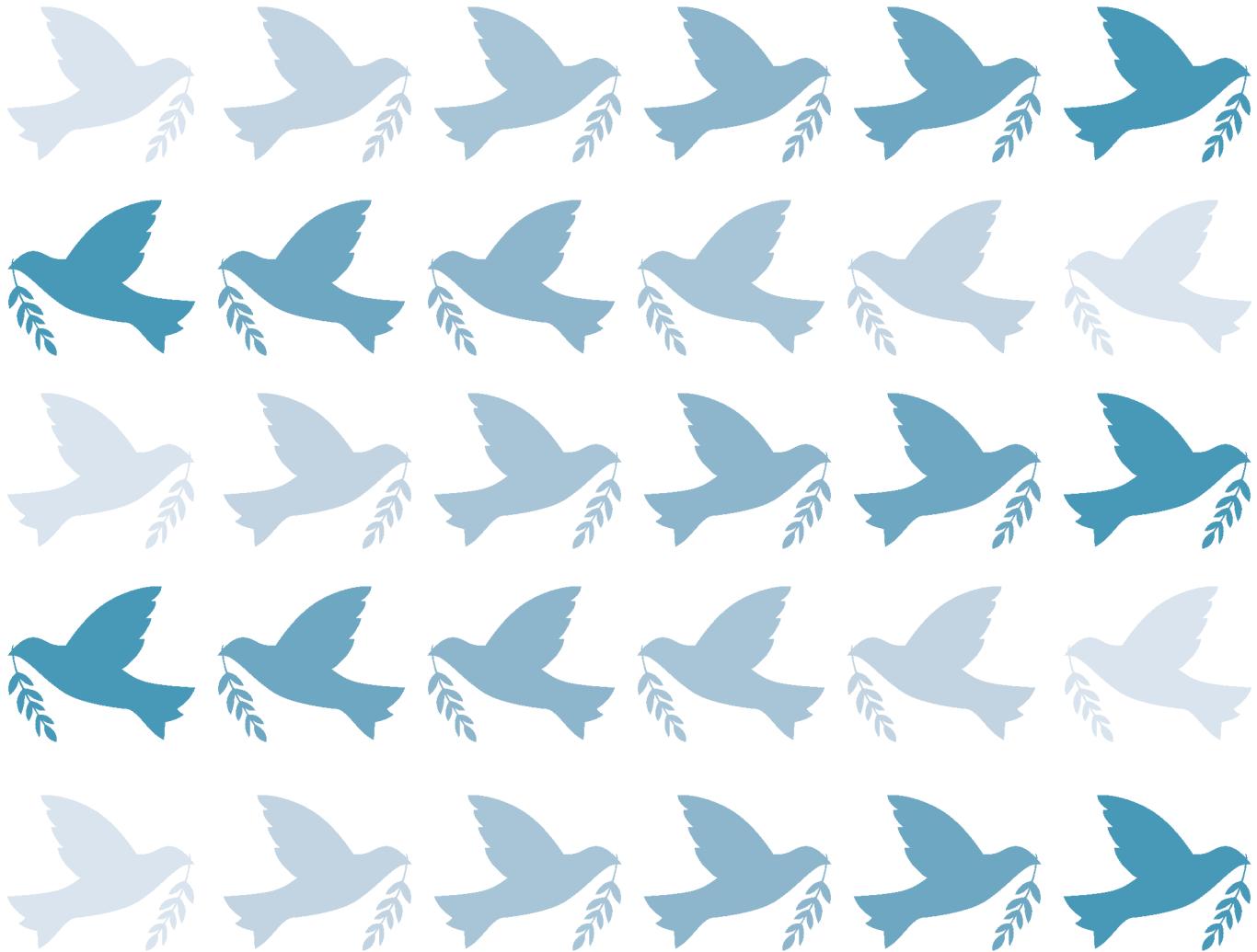

FEED THE FUTURE

The U.S. Government's Global Hunger & Food Security Initiative

WALITTI BU'IINSA ITTISUUFI HIJKUU

MAANUWAALII LEENJII | 2019

USAID
FROM THE AMERICAN PEOPLE

CRS
CATHOLIC RELIEF SERVICES

This publication was made possible thanks to the generous support of the people of the United States of America, through the United States Agency for International Development (USAID) under cooperative Agreement No.AID-663-A-17-00005, Feed the Future Ethiopia Livelihoods for Resilience – Oromia Activity.

The contents are the responsibility of Catholic Relief Services and do not necessarily reflect the views of USAID or the United States Government.

Gaarradoo Asaffaa, Gorsaa Nagaafi Waliddaa Hiikuu

Nugusee Angeessaa, Qorotaafi Gorsaa Nagaa

FEED THE FUTURE

The U.S. Government's Global Hunger & Food Security Initiative

WALITTI BU'IINSA ITTISUUFI HIIKUU

MAANUWAALII LEENJII | 2019

BAAFATA

I. Boqonnaa Tokkoffaa: Seensa.....	1
I.1. Kaayyoo Boqonnichaa	1
I.2. Seensa	1
I.3. Maalummaa Walitti Bu'iinsaa?.....	2
I.4. Gosa Walitti Bu'iinsaa	3
I.4.1. Walitti bu'iinsa odeeffannoo.....	4
I.4.2. Walitti bu'iinsa faayidaa.....	5
I.4.3. Walitti bu'iinsa duudhaa/aadaa.....	5
I.4.4. Walitti bu'iinsa hariiroo/walitti dhufeenyaa.....	6
I.4.5. Walitti bu'iinsa caasaa	6
2. Boqonnaa Lammaffaa: Gosa Walitti Bu'iinsaa.....	8
2.1. Seensa.....	8
2.1.1. Walitti bu'iinsa namni tokko of wajjin uumu	8
2.1.2. Walitti bu'iinsa namoota dhuunfaa jidduutti uumamu	9
2.1.3. Walitti bu'iinsa garee tokko kessattii uumamu	9
2.1.4. Walitti bu'iinsa gareewan adda addaa jidduutti uumamu	10
2.1.5. Walitti bu'iinsa biyyoota gidduutti uumamu.....	11
2.2. Caasa Walitti Bu'iinsaa (Conflict anatomy).....	12
2.2.1. Ka'umsa/sababoota walitti bu'iinsaa (causes of conflicts)	13
2.3. Sirna Koorniyaa, Umuriifi Gochoota Barsiifata Adda Addaa.....	16
2.3.1. Walitti bu'iinsa waliin wal qabatee miidhaawwan dubartoota irra ga'an.....	16
2.3.2. Shoora dubartootaafi ittisa walitti bu'iinsaa	17
2.3.3. Mirga dubartootaafi heera mootummaa itiyoophiyaa (keewwata 7, 34, 35).....	17
2.4. Daa'imman fi Walitti Bu'iinsa.....	18
2.4.1. Yeroo walitti bu'iinsaa miidhaawwan daa'imman irra gahan.....	18
2.5. Dargaggummaafi Walitti Bu'iinsa	18
3. Boqonna sadaffaa: Hammeessitoota Walitti Bu'iinsaa (Conflict Fueling).....	19
3.1. Seensa.....	19
3.2. Gosa Hammeesitootaa	19
3.3. Miidhaa Walitti Bu'iinsi Fidu.....	20
3.4. Sadarkaa Guddina Walitti Bu'iinsaa (Conflict escalation)	21

3.5. Bu'aafi Toftaa Walitti Bu'iisa To'achuu	23
3.6. Kaayyoo	28
3.7. Walitti bu'iinsa Ittisuu Jechuun Maal Jechuudha?.....	28
3.8. Duudhaaleewan Nagaa	29
3.9. Hojiileewan Gurguddoo Walitti Bu'iinsa Ittisuu.....	30
3.10. Akkaataa Ittisa Walitti Bu'iinsaa / Conflict prevention approaches.....	31
3.11. Tarsiimoo Waliitti Bu'iinsa Ittisuu / Strategies	32
3.12. Deebii bu'a-qabeessa / Effective response.....	35
4. Boqonnaa Shanaffaa: Bu'uraaleewan Walitti Bu'iinsa To'achuu	36
4.1. Seensa.....	36
5. Boqonnaa Jahaffaa: Tooftaalee Baratamoo Walitti Bu'iinsi Ittiin Hiikamu	40
5.1. Seensa.....	40
5.2. Bu'ura Amantaan Walitti bu'iinsa Hiikuu.....	40
5.3. Jaarsummaa	42
5.3.1. Murtii yaad-rimee jaarsummaa	42
5.3.2. Garaagarumma jaarsummafi karawwan bira walitti bu'iinsi ittiin hiikamu.....	43
5.3.3. Amaloota bu'uuraafi adeemsa jaarsummaa.....	44
5.3.4. Sadarkaalee jaarsummaa	45
5.4. Abbaa Seerummaa Araaraa.....	49
5.5. Waligaluu.....	50
5.6. Mana Murtii.....	52
5.7. Araara.....	53
6. Boqonnaa Torbaffaa: Cuunfaafi Guduunfa	54
6.1. Cuunfa	54
6.2. Guduunfa	56
7. Boqonnaa Saddeetaaffaa: Leenjii Qopheesuifi Mijeessuu	58
7.1. Kaayyoowwan Boqonnaa	58
7.2. Malootafi Tooftaalee Leenjii Mijeessuu	58
7.3. Duub-deebii.....	60
Kitaabotaa Wabii	63

I. BOQONNAA TOKKOFFAA: SEENSA

I.1. Kaayyoo Boqonnichaa

Boqonnaa kana keessatti walitti bu'iinsa ilaachisee yaad-rimeelee adda addaa, barnoota, barsiifata/duudhaaleefi dhimmoota adda addaa hubannoof nu gargaaran ilaalla. Walitti bu'iinsaaf beekumsaalee walitti bu'iinsa hiikan/buufatan kan ta'aan karaa hubannoo jiru gara hojitti jijiiraman akka argamsiisutti ta'ee dhiyaateera. Kaayyoleen barnootaa kanneen armaana gadii kana if keesssa qabau ta'a:

1. Walitti bu'iinsa haala guutuun akka hubannu.
2. Gosoota walitti bu'iinsaa sababoota isaafi qixa hirmaachisummaa isaanii adda baasanii beekuu.
3. Deebiwwan adda adda walitti bu'iinsaaf kennaman, qabiinsa fi ogummaa walitti bu'iinsa buulfachuu barachuu; danda'uufi foyyeffachuufi kanneen biro barsiisuu dandeessisuu.

I.2. Seensa

Walitti bu'iinsi bakka cufatti/huddatti, yeroo maraafi haala namoonni keessa jiran hunda keessatti aregamuun yookaan umamuunn haala qabatamaa ifii isaa sirriitti kan seenesse ta'uun ni hubatama. Hanga qileensa/afuura nuti baafannuu dha jedhamuu danda'uutti; haala uumamaa eenyummaa namaarraa adda kan hin bane isa fakkeessutti wanta nama waliin waldhaqee yookaan walqabatee jiruudha. Kna irraa ka'uun walitti dhufeeyna yookaan ariiroo hawaasaa keessatti hidda naqate yookaan miila gadifageeffatee gadidhaabbatee dhimmaa barabaraan jiraatu jechuun ni dandaama. Walitti bu'iinsi namadhuunfaa, fuudhaa-heeruma yookaan maatii, ollummaa, hawaassa, jaarmiyaalee amanataa keessatti, bikka dalagaa yookaan hojjaafi dhimmoota biro keenya walqabatee yookaan faana kan dhufu jiruu-jirenya dhala namaa birraa kan hin hafneedha. Haalawwan eeraman kana jidduutti walitti-bu'iinsi uumameera yookaan dhalate kan jedhamu walitti dhufeeyna jibbiinsa beekamuu yookaan qabatamaa ta'eefi kan hinbeekamanne keessa jiru yookaan guutamefigochaalee wal-hin simanneefi balaa jeequmsa yoo fide ta'uun isaa haalaan beekama. Balaa jeequmsaa yeroo jennu hirmaattonni fedhii mataa isaanii kan kaan waliin wal hin gitne raawwachuuf yokkaan galmaan ga'uuf kallattii dhiibbaa qabu hordofuu waliin haala baayyee ta'een wal qabata. Akkuma wantoonni irraatti waldhaquun dhabame hundi gara walitti bu'iinsaatti nam hin qajeelchine walitti bu'iinsi duudi gara walitti bu'iinsa yookaan jeequmsa qabatamaan muldhatusutti hin taakkan. Kanaafuu, walitti bu'iinsi ka'uun yookaan dhalachuun isaa balaa hamaan akka uumamuufi hammaachaa deemuuf sababa ga'aa akka teetetti fudhachuun hin feesisu. Walitti bu'iinsi garaagarummaa ka'umsa yaadaan, ilaalchaan, wantoota biroon uumamu kan danda'u yoo haala feesisuun hin qabamne teetu callaa gara carraa balaa wanta ta'ee tokkootti guddata. Jeequmsi ammo bu'aa walitti bu'iinsa seeraan yookaan akka damsatti kunuunssuu dhabuu irraa kana maddu kana ta'ee dhiibbaa hamaafi sadarkaa hanneenya walitti bu'iinsaati. Ammaachaa deemuu walitti bu'iinsaafi jeequmsaaf wantoonni sababa ta'an waan jiraniif barreeffama yookaan maanuwaala kana keessatti takka takkaan fuunee ilaalla.

Sababi ka'umsa walitti bu'iinsaafi gara jeequmsaa deemuu aduu/utuu walitti bu'iinsi hin dhalatin yeroo dheeraan dura dhimma ture kan garuu ifatti hin mul'anne ta'u ni danda'a. Harka lajan waan deemaa ture ta'u ni mala. Adeemsa yeroo dheeraa keessatti, alanuma yookaan suutuma ammaachaa deemuun walitti bu'iinsa walmorkii yookaan xiiqii kan yeroo adeemsa nagaa fakkaatu sana gara jeequmsa mul'atu kan miidhaafi badiisaatti akka taakku/guddatu tolcha yookaan geessa. Akka kanaan balaa dhuunfaa, yookaan hawaasummaa fiduu dandaa. Yookaan rakkoo keessa seenu. Yeroo akkasii kana dandeettiinfi eenyummaan hawaassa tokkoo kan qormaata yookaan rakkoo yookaan dhiba keessa seenu. Biyyoota warra qaroomaafi guddina aadaa qaban biratti walitti bu'iinsa ittisu yookaan dhorkuun akka walitti bu'iinsi kamuu hin baballanne dhorkuuf ga'aa dha. Waan teteef yookaan kana ta'eef walitti bu'iinsi aduu yookaan utuu hin baballatiniin dura dhorkuu danda'uun akka safartuu/agarsiiftuu ilaalmee haala inni itti fudhatamutu jiraachuun ni beekama. Haa ta'u malee, walitti bu'iinsa ittisuun akka bu'a qabeessa ta'uuf otoo walitti bu'iinsa yookaan waldhabpii gara badiisaatti yookaan hamtuu fiduuttii hin deemiin mallattooleen jalqabaa akka damsaa diideffamanii beekamuu qabu. Kanaafuu agarsiiftawan damsaa yookaan gaarii kan ka'umsa walitti bu'iinsa eeran kanneen nagaa, aadaaf ittisa walitti bu'iinsa waliin walqabatan walduraa duubaan/sadarkaaleen ka'uun dirqama ta'a.

Tarkaanfin ittissaa kan yeroodhaan/si'a feesesetti haala sababa walitti-bu'iinsicha hundee isaa irraa furutti ta'u qaba. Wallitti bu'iinsi ammaachaa dhufuun namoota dhuunfaa yookaan gareewan jidduutti komii fedhiwwan walhin ginne faana dhufu dhala/fida. Namoonni komii akkanaa kana qaban dhuunfaan yookaan gareen ta'uufi ni ni ta'aa jedhanii fala yaadan akka soqan yookaan ilaaluuf socho'an isaan dirqisiisa. Kanaafuu haala kanaan walitti bu'iinsan yookaan walitti bu'iinsi dhalate jechuun ni dandaama. Haala kanaan yeroo akkasii falli gara-garaan/kara-karaan yookaan dhuunfaa garee tokko bira argamuuf yookaan dhiyaachuuf yoo yaadamu haa ta'u malee green biro callisee waan hin teenyef walitti-bu'iinsi dhalate yookaan dubbiin dhalate, balaan daran ammaachuufjeequmsi ta'e jechuun ni ga'a. Jeequmsi ammo amala yookaan gochaa badiisa/ diiguu/ kan qabuudha. Karaa biraatiin walitti bu'iinsi qabatamaan hin mullanee, hin baballane/hin ammaanne/ jechuu callaan yookaan duwwaan akka waan wal-dhabdeen hin jirreetti fudhatamuu hin malle. Wallitti bu'iinsi akka ibidda dibamee aadaa, safuu yookaan yeroo keessa dhokatee turuu kan danda'u waan ta'eef qixa sirriin hubachuu, qabuu fi ilaaluu barbaachisa. Kana duwwaa miti gara nagaa waaraatti akka jijiiramu ni barbaachisa. Kunis nagaan akka utuu walirraa hin citin itti fufuuf kunuunsa barbaachisaa gochuufib'aa dhimmoota adeemsaa/dalaga walitti-bu'iinsi kun hammeesse deebisanii ijaaruu dabalataan ifkeessatti hammachuu barbaachisa.

I.3. Maalummaa Walitti Bu'iinsaa?

Hiika Yookaan maalummaa walitti bu'iinsa beekuuf/ argachuuf qaamni amantaalee adda addaa, ogeessonni wal-dhabdee hiikuu/buufachuu, beektonni xiin-sammuufi saayinsii hawaasaa kan jedhan ka'umsa tolfachuun haala qabatamaa keennaa waliin wal-simsiisuun daran hubachuun ni dandaama.

Amantaan adda addaa keessattuu amanataaalee warra hiddi ka'umsa isaanii kan Abrahaam ta'an walitti bu'iinsa Uumaa, fira-fiixa; namoota biroo waliin jiru agarsiisuuuf ibsa adda addaa fayyadamu. Waaqa uumaaa waliin yeroo ta'u: Cubbuu, fincila, xiiqa'uu yookaan morkaa, ajajamuu diduu jechoota jedhaman kana qabu yoo ta'u yeroo namaoota waliin ta'ummoo hiika kan akka waldhabuu, lola, wal-mormuu, wal-dhaga'uu dhabuu/diduu, falmii, haaloo, diina, miidhaa waan kana fakkaatan qabata. Kanaafuu walitti bu'iinsi irra guddaa kana inni miidhu wantoota akka firooma gaarii, ollummaa yookaan walitti dhuffenyati. Namoonni kan akka Maazar (Ayyoo) Tireezaa faa warri walitti bu'iinsa qixa amantaan ibsuu yaalan walitti bu'iinsa kallattiin kan walquunnamssiisan barbaachisummaa waliin yookaan waloon jiraachuu hunachuu dhabuu biraa kan maddeedha jedhaniiti.

Beektonni xiin-sammuu, kan hawaassummaa yookaan ogeeyyiin furmaata walitti bu'iinsaa ibsi isaan kennan armarraa tan fagaatu miti (akka dansaa walfakkaata) yoo hin jedhamu ta'ee illee diidessanii/ ba'lisanii ilaaluun isaanii hubannoo nuti walitti bu'iinsaaf qabnu daran foyyeessuun/gabbisuun nu fayyada. Hiikota yookaan ibsa maalummaa kana keessaa mee hanga murtaa'ee tokko haa caqasnu.

1.4 Gosa Walitti Bu'iinsaa

Walitti bu'iinsi namoonni lama yookaan isaa olta'aan **amalaan, kaayyoon yookaan galmaan** walsimachuu dhabuudha (Gaaleetuung, 1966).

Walitti bu'iinsi qaammi inni tokko fedhii amantaa, aadaa/duudhaa isa kaanii wa'ita hubachuu dadhabu/hanqatu walitti bu'iinsa uumamu ta'a.

Walitti bu'iinsi fedhii ifii, ilaalchafi galmi kee caalmaa akka argatu gochuuf yaalii sirri hin taane biraaj waldhaba maddu ta'a (Awstiin, 1967)

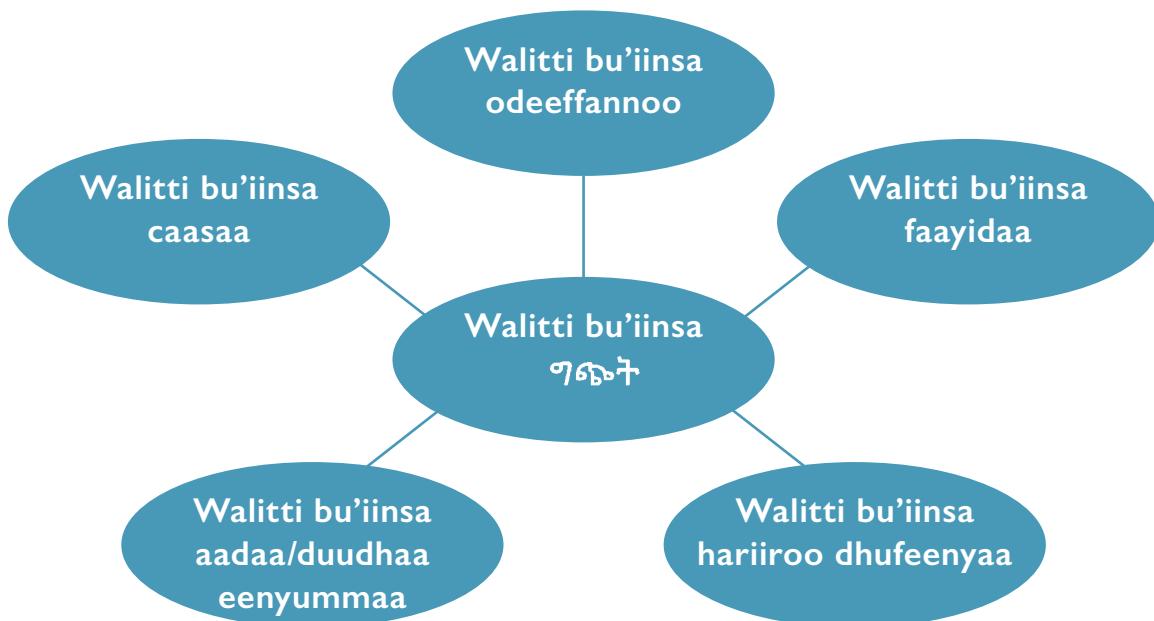
Walitti bu'iinsi namootaa dhuunfaa lama kan faallaa waliifi kallattii garaagaraan deeman, gareewan yookaan humnoota jidduu kan jiran garuu yaadoota waliigaluu kan hin dandeenye keessa walmorkii jabaa jiru yookaan wal'aansoo dha (Fiisheer, 2001).

Walitti bu'iinsi bu'aa walitti dhufeenyaa dalaga maraa yookaan kan rakkoo qabu kan fayyalessaati. Akka birootiin calaqqe walitti dhufeenyaa dansaa yookaan hamaa namoota waliin dalagan jidduutti uumamuuti. Waan kana ta'eef qaama hawassummaa isa tokoo dha (Andarsan, 1999).

Walitti deebisii walitti bu'iinsi garaagarummaa sababoota namoota jidduu kan jiru kan akka amala, galmaa, yaada. mantaa, duudhaa, ilaalcha yaadota adda addaafi sababoota garaagarumm adda addaan waldhaquu uumamu jechuun ni dandaama.

Gosoota walitti bu'iinsaa bakka gurguddaa lamatti qoonnee ilaaluun ni dandeenya. Gosti tokkoon tokkoon isaanii akka qubaalee harka namaa (irra jiranii) jiranii walitti bu'iinsaa shan-shan qabaatu/agariisu. Ramaddii jalqabaa keessa kana jiran madda walitti bu'iinsaa bu'uureffachuu waan yeroo ta'u isaan keessaasi: kan odeeffannoo, faayidaa, duudhaa, walitti dhufeenyaa fi caasaa jedhamee beekama. Walitti bu'iinsaleen kun qobaa-qobaatti haa ta'u duuchatti wa'itii walfakkaatutti haala walitti bu'iinsa tokko keessatt kan uumamu dandaanii dha. Kutaa lammaaffaa jalatti kan ramadaman ammoo walitti bu'iinsichi qaamota hirmaachisu yookaan miidhu bu'uureffachuu gosoota walitti bu'iinsaa ta'u. Akka kanaan walitti bu'iinsa nama dhuunfaa ifii isaa waliin uumu, namoota lama yookaan isaa oli jidduutti uumamu, walitti bu'iinsa namoota bicuu/muraasa keessatti dhalatu, gareewwan jidduu jirufi sadarkaalee biyyaatti kan dhalatu jennee ramaduu ni dandeenya. Walitti bu'iinsalee haala ga'umsa qabuun hubachuun furmaata illee barbaaduuf/soquuf murteessa waan ta'aniif tokko-tokkoon ilaaluun ni barbaachisa. Fakkiin harmaan gadii gosa sababoota walitti bu'iinsaa salphaatti hubachuudhaaf sigargaara.

Fakkii I: Gosa sababoota walitti bu'iinsaa

1.4.1. Walitti bu'iinsa odeeffannoo

Walitti bu'iinsi odeeffannoo uumamu kana danda'uu odeeffannoo waljijiiruu dhabuu, hubachuu dhabuu, qixa sirrii ta'een walitti dabarsuu hanqachuu, miira cimaan/jabaan dhimmootaaf xiyyeffannoo kannuu dhabuufi walitti dhufeenyaa keessatii amala dansaa hin ta'in uguu calaqisuu yookaan mul'atu te'a. Keessattuu barri amma keessa jiru odeeffanno/ragaa walii qooduufis ta'ee fudhachuuf hedduu saffisaa ta'uwa isaan walqabatee wantoonni jijjiiramaniifi bu'uura hin qabne carraan isaan waliin yaa'uu yookaan deemuu baldhaa waan teeteef walitti bu'iinsa odeeffannoof kana saaxilamne jechuun ni dandaama.

Walitti bu'iinsi gurguddaan waraanni/lolli oduu hin hafin sababa odeeffannoo dogogoraan uumamuun isaanii baay'ee mul'ata. Mobaayilaafi miidiyaaleen hawassaafi kanneen biroo odeeffannoo dabarsuuf jedhamanii kana kalaqaman dhimma kana irratti qooda olaanaa qabaachaa jiru. Sababa odeeffannoo waliin dhahamaatiin namoonni/gareewwan heedduun gara walitti bu'iinsa hin feesifneetti akkuma seenan cufa/hunda waldaaleen amantaas walitti bu'iinsa akkanaan akka hin miidhamneef xiyyeffannoon barbaachisaa ta'ee itti kennamuu barbaachisa. Yeroo tokko tokko maddi isaanii kana hin beekamne garuu amantaadhaan, sabummaan yookaan garaagarummaa kanneen biroo maandheeffachuun yookaan da'oo godhachuun yookaan fakkaachuun odeeffannoон yookaan informeesheniin dogoggoraan eenyummaa keetti dhufan jedhan kutaa biyya keenyaa hedduu keessatti wal-dhabdeef (walitti bu'iinsaaf) sababa kam'umsaa akka ta'an dagachuu hin qabnu. Kanaaf ammoo toorri/fuula odeeffannoo hawaasaa kanneen akka feesbuukii dhimma kana hammeessuu keessatii qooda guddaa qabu. Dabalataanis walitti bu'iinsi gosa akkanaa kun qaamota walitti dhufeenyaa dhiyoo qaban yookaaan ollaa/waldaangessan jidduutti hedduminaan gosa uumamuun danda'uun dha.

1.4.2. Walitti bu'iinsa faayidaa

Walitti bu'iinsi faayidaa bu'uureffate kan dhalatu walhabuu yookaan wal-simachuu hanqachu fedhiwwan bu'uraa kan mul'ataniifi argacuuf hawwaman/yaadamaniiitiin. Qaami iini tokko fedhii isaa galmaan ga'uuf inni biroo aarsaa ta'uu qaba jedhee yeroo yaadaniidha. Walitti bu'iinsichi kan dhalatu waan barbaachisaa ta'ee tokko irratti karaa fedhii dhugaan uumamu yookaaan ta'uu mala jedhamee yaadamuun. Kunis gosa walitti bu'iinsaa kutaa biyya keenyaa keessatti kan baratame tarii ni baay'ata jedhamee tilmaamama. Fakkeenyaaf qoqoddachuu qabeeynaa (adunyaa), qarshiin, lafaan, bakka dheedaa yookaan marraan/margaanfi daangaan naaf ta'aan yookaan kiyyaan; taayitaa/aangoofi dhimmoota kana kan fakkaataniin walitti bu'iinsa dhalatu/mudatuu dha. Haqummaa, haqanqalummaafi fayyadummaa seera alaa/aadaa malee yeroo jiraatu walitti bu'iinsa gosa dabalataan jiraachiifi dhabamuu namootaa waliin wal qabatu ta'a. Kunneen fedhiilee qabatamoo waan ta'aniif inni tokko isa kaan irratti maal na dhibdeedhaan yookaan fedhii dhuunfaa duursuun caalaa dhibbaa tolachu irraa kan maddu yookaan uumamuu danda'a. Kanaafuu sadarkaa adda addaa irratti hawaasummaa, fedhiileefi faayidaa waloo giddugaleessa godhatee ka'uu dhabuu irraa kana maddu ta'a.

1.4.3. Walitti bu'iinsa duudhaa/aadaa

Walitti bu'iinsi duudhaa kan uumamu garaagarummaa amanataa yookaan yeroo yaad-qalpii yookaan amala wayita gamaaggamnu karaa awal-dhaquu dadhabuuun kan uumamuun dha. Namooni addaa addaa, hawaassonni, dhaabbileen, amantaaleen yookaan adaaleen duudhaalee aadaa kan ifii isaanii kan kunuunffatan qabaatu. Haa ta'uun malee gareen inni tokko maalummaa duudhaalee aadaa kana utuu hin beekin yookaan haala maal na dhibdeen xiyyeffannoo utuu itti hin kennin yookaan utuu tuffatuufi jibbuu yoo bira ga'amee gara walitti bu'iinsaatti geessuu danda'a. Duudhaaleen eenyummaa kan safaramuu/hubatamuun qaban akka abbaa duudhaa eenyummaa sanaatti malee akka ilaalcha qaama birootti yoo ta'ee ennyummaa yookaan miira abbootii duudhaalee sana miidha.

Garee biroo irratti eenyummaa, aadaafi duudhaa-safuu keenya fe'uu yookaan dirqamaan akka fudhatee ittiin le'u/ jiraatu gochuuf yaluun yookaan eenyummaa (aadaalee) isaanii akka hin barre yeroo tolfamu walitti bu'iinsan dhalachuu ni danda'a. Waliiti bu'iinsi akkanaa kun gareewwan amantaa garaagaraa hordofan jidduutti; gosoota aadaa adda addaa qaban; saboota sirna jirenya ifii isaanii qaban jidduutti baay'inaan ni mullata. Kanas ta'ee waan nuti hubachuu qabnu aadaa adda addaa, safuu yookaan duuchatti duudhaalee qabna jechuun yeroo mara gara walitti bu'iinsaatti nu geessuu akka hin taane beekuu qabna. Hawaasa waldanda'ee jiraatu keessatti gargargoruun dhuudhaalee kanaa dabalata wantoota akka bareedinaatti ilaalamaniit lakkaa'aman ta'u. Wantoota narratti akka hin taane hin feene kanneen biroo irratti akka hin raawwanne qofa utuu hin ta'iin dabalataan kunuunsa utuu gooneefii walitti dhuffenya keenya gara wal-kabajaatti nuuf guddisa.

1.4.4. Walitti bu'iinsa hariiroo/walitti dhufeenyaa

Kan uumamuu danda'u miira jabaa aadaa keessatti walitti dhufeenyaa addaatiin dhimmoota jiraniif xiyyeffannoo kennuu dhabuun, odeeffannoo sirriitti wal-jijiiruu dhabuufi amaloota gaarii hin ta'iin deddeebi'ee calaqifamuun/mul'atuun. Walitti bu'iinsi gosa kanaa kun walitti dhufeenyaa dhiyoo yookaan qaamota waldaangessan jidduutti baay'inaan taatee ta'uu danda'u dha. Ka'umsi isaa jaalala aadaa walitti dhiyeenya qabu waliin fidamuu yookaan jiraachuu, waajjira walfakkaatu keessa dalaguu waldaa amanataa tokko keessa waliin tajaajiluu, olloomuu, daangaa waliin qabaachuu yookaan wantoota walfakkaatan waliin fayyadamuun yeroo jiraattu dha. Walitti bu'iinsi kun jirenya hawasummaa, siyaasaafi aadaa waliin haala cimaatiin kan walitti hidhata qabu dha.

Miilli akka miila gufachiisu ilkaan akka arraba ciniinu yookaan harki akka ija keessa tumachuu (quba seensisun) danda'u jechuu dha. Ka'umsi walitti bu'iinsa kanaa marri jaalala dhabuu dhiisuu ta'uu ni danda'a, garuu walitti dhiyaatanii dalaguu yookaan adeemsa galma waliinii milkeessuu keessatti amalli walsimachuu dhabuun yeroo mul'atu ta'a. Furmaati isaa yeroo mara gargar ba'uu callaa ta'uu dhiisuu ni mala. Keessattuu walitti dhiyaachuun walitti bu'iinsa walitti dhufeenyaa keenya irraa adda baasanii ilaaluun waliin dalaguun faayidaa waliiniif jiraachhun rakkoo hanbisuun ni danda'ama.

1.4.5. Walitti bu'iinsa caasaa

Kan uumamu walqixxummaa haqaan yookaan sababa caasaan qoqoddii aangoo/taayitaafi qabeenya sirrii hin ta'in yeroo jiraatu. Haalli caaseffamaa kan walitti dhuffenyi hamaan yookaan diigaan akka uumamu godhan sababooti mijao hin ta'in lafa irraa yookaan naannoo walitti bu'iinsi caaseffamaa akka jiraatuuf gumaacha godhan. Kessumattuu walitti bu'iinsaalee yeroo rakkoon caaseffama amantaa, dinagdee, humnaa/aangoofi siyaasaa akka fakkeenya guddaatti ilaaluun ni danda'ama. Knaaf miidhaan bulchiinsaan dhufu fakkeenya guddaadha. Bulchiinsichi isa tokkoof loogee yookaan fayyadeefi isa kaan ammoo miidhe yoo ta'ee jechuudha. Walitti bu'iinsi caasaalee dhimmoota aadaa, qindoominaafi gurmaa'ina, akkaataa dalagaafi seera kan fakkaatan keessa kan dhokate waan ta'eef gargar baasuun yeroo iinn nama dhibutu jira.

Yeroo caaseffami jallatu qabeenya haqaan qoqooddachuu illee walqixa hin ta'u. Mirgi ni sarbama, hammeenya amalaa fida, taayitaa seera malee fayyadamuu fida dandeettii bu'uura hin tolfatu, seera golgachuun olaantummaa seeraa miidhuun darbee balaa jeequmsa hawaasaa fiduu dandaa. Wantoonni akkasii kunneen karaa qaama yookaan gareewwan miidhamaniin ammoo fincilaafi dheekamsa kan fidan ta'u. Fakkeenyaaaf oolaantummaa seeraa hawaassa amanu keessatti ragaa tokko illee utuu hin barbaachisin gochoonni dubartoota/hawan miidhu yeroo raawwatu caaseffamichi ibsa hin waa hin raawwatamne kennuun isa anagafaa yeroo ta'u jechuudha. Haala kanaan dubartoonni yeroo miidhaman, yeroo butaman yookaan balaa eenummaan isaanii miidhuuf wa'ittaa saaxilaman caasaan jiru yoo hin raawwanne jedhee waakkate rakkoon caaseffamaa ifatti ni jira jechuudha. Yeroo kana mirgi dubartii eegamuu qaba gaaffii jedhu bu'uureffachuun yookaan sababa biraatiin walitti bu'iinsaafi jeequmsi ka'uu ni danda'a.

2. BOQONNAA LAMMAFFAA: GOSA WALITTI BU'IINSA

2.1. Seensa

Akaakuu gosa isa lammaffaa calaqqee walitti bu'iinsa waliin jiraachuu waan ta'eef walitti dhuufeanya/jiruun nammi ifii isaa, waaqa yookaan namoota kanneen biroo waliin qabuun bikka shanitti qoonnee ilaaluu ni dandeenya. Gosa qoqoodiinsa kutaa isa kanaaf akka ka'umsa guddaa goonee kan fudhannu walitti bu'iinsicha keessatti eenyummaa, baay'ina, ballinafi walumaagalatti taatota yookaan qooda fudhattoota qaaman itti hirmaatanitti ta'a. Faayidaan qoqoddii kutaa yookaan ramddii isa kanaa walitti bu'iinsichi badii inni geessisu, baay'ina hirmaattotaafi sadarkaa beekuuf bu'aa guddaa qaba. Amalli walitti bu'iinsaa xiqcaa gara guddaatti bicuu irraa gara baay'eetti salphaa irraa gara ultaataatti akkasumas muraasa/kan murtaa'ee irraa hanaga waliigalaatti waan guddachuu qaba.

Fakkii 2: Gosa walitti bu'iinsaa

Qaamota gosa walitti bu'iinsaa

1. Nama dhuunfaa keesa/ifi waliin kan ta'u
2. Namoota dhuunfaa jidduu
3. Garee keessatti
4. Greewan jidduu
5. Biyyoota gidduu/walitti bu'iinsa daangaan gamaa/ce'ee

Akkumma harmaan olitti mul'atutti, gosni walitti bu'iinsaa bakka gurguddaa shanitti quoduun nidanda'ama.

2.1.1. Walitti bu'iinsa namni tokko of wajjin uumu

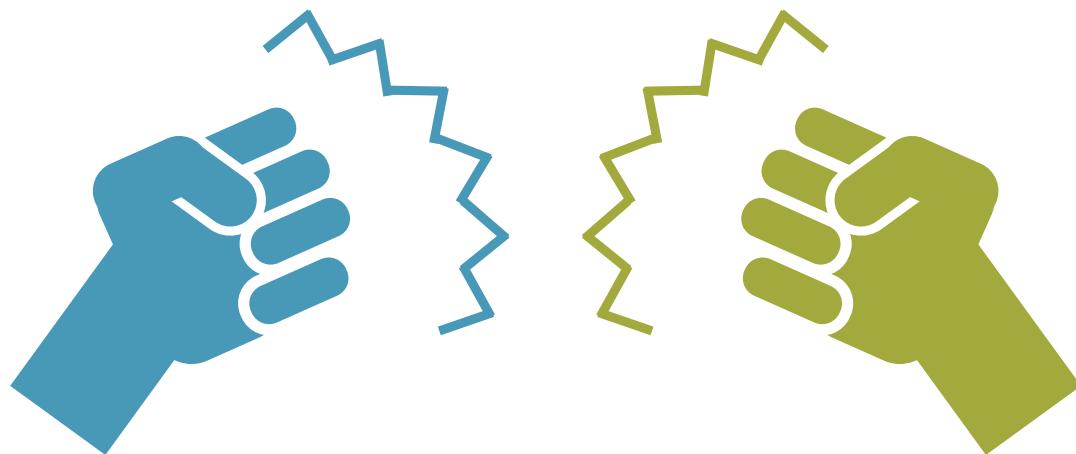
Kuneen walitti bu'iinsalee xiinsammuufi murtee kennuu nama dhuunfaa keessa jiran kan ilaallatanii dha. Dhugaadhumattuu nammi sababa xiin-sammuutiin waaqa isaa waliin waldhabii yookaan haala filanno dhabuu waan fakkaatuun ifii isaa waliin walitti bu'iinsa keessa seenuu ni danda'a. Hedduun keenya haala qorumsa cimaa jiruu-jirenya keenya guyyuu keessatti nu mudatuun yookaan gaaffilee murtoo kennuu irraa ka'een ifii keenya waliin walitti bu'iinsa cimaa/hadhaa keessa seennee ni beekna ta'a. Tarii nu keessaa namoonni tokko-tokko muuxannoo keenya fayyadamnee yookaan hiriyyoota keenyaan mar'iannee burjaaja'a yookaan rakkoo akkanaa kana keessaa dabarreerra ta'a. Hangana kan hin jedhamne rakkoo xiin-sammuuf walitti bu'iinsa biroo hamaa ta'eef yookaan lubbuu isaanii hanga balleessuu dhaqabaniiru ta'a. Haa ta'u malee walitti bu'iinsi sammuu nama dhuunfaa kessatti uumaman walitti bu'iinsa hawassaa gumaacha mata-isaanii qbaachuu haa dandaan malee beektota yookaan ogeessota bulchiinsa walitti bu'iinsaafi buufattoo/hiikuu keessa dalaganiif kallattiilee xiyyeffannoo yeroo isaan itti hin taane ni jira.

Haa ta'uu malee nagaan sammuu namaaa keessafi maatii keessa jira jechuun nagaan biyya lafaa keessa jira jechuu dha jedhanii beektonni yaadan danuu dha (Mastaaf Kamaal, 2000). Walitti bu'iinsan nama dhuunfaa keessatti uumame namasana keessatti yookaan maatii isaa keessatti guddatee namoota biroo irratti miidhaa dhaqabsiisuu ni danda'a.

2.1.2. Walitti bu'iinsa namoota dhuunfaa jidduutti uumamu

Walitti bu'iinsi akkanaa kun kan uumamu maatii, fuudha yookaan sababa namoota faayidaan walitti-hidhata qabaniin ta'uu ni danda'a. Ka'umsa walitti bu'iinsa akkanaa kanaaf sababoota adda adda jiraachuu ni danda'u. Fakkeenyaaaf, dhaala (keessattuu yeroo ijoolleen namoota garaagaraa irraa dhalatan) rakkoo qabeenyaay yookaan qarshii wal haaluu, walitti bu'iinsa fedhiin wal-simachuu dhabuu kan bu'uureffatan (Fakkeenyaaaf jaalalleewwan/abbaa warraafi haadha warraa jidduutti) arguun ni dandaama. Amala walitti bu'iinsa bu'uureffannee yoo ilaalle walitti b'iinsi kun walitti bu'iinsa kanneen biroof sababa waan ta'uuf ifeegannoon ilaaluun ni barbaachisa. Walitti-bu'iinsi faayidaa yookaan waldhabbiin dhuunfaa namoota lamaa amantaa garaagaraa hordofanii gara walitiibu'iinsa amantaatti carraa jijiiramuu ni qaba. Namoonni dhaloota saboota lamaa keessaa dhalatan sababa durbee/qaree tokkoon walittibu'an nama lamaa yookaan kan isa caalu ida'achuu, guddachuu danda'a. Lama qofaadha yookaan muraasa jennee dagachuu akka hin qabne hubachuu qabna. Walitti bu'iinsaaleen abbaa warraafi haadha warraa jidduu waan kanaaf fakkeenya guddaadha.

Fakkii 3: Waa'ee Ijaaf Ija Ilkaaniif Ilkaan

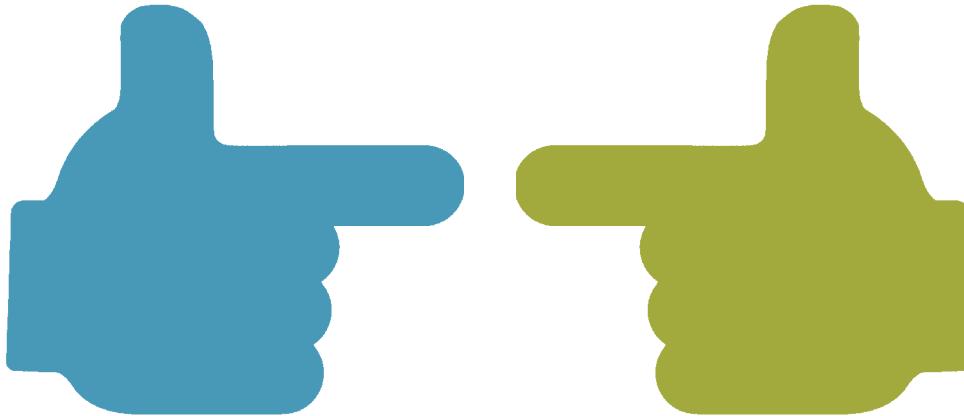

2.1.3. Walitti bu'iinsa garee tokko kessattii uumamu

Amantaa tokko keessa kan jiran saba tokko kan bakka bu'aan tarii afaan tokko kan dubbatan, aadaa, duudhaa kan qaban miseensonni garee tokkoo sababoota adda addaan fakkeenyaaaf qarshiiif, taayitaaf, dhimmoota faayidaan walqabatan biroof jidduu isaaniitti walitti bu'iinsa dhalatuun ta'a. Miseensonni garicha keessa jiran fedhii namoota hedduu kan garichaa innis duudhaa, safuufi ilaalcha barsiifata waliigalaa irraa gore /alaa yookaan amalli yeroo uumamu/jiraatu kan dhalatuu dha. Yeroo heedduu adeemsa yookaan yaada gareen adda ba'uu yookaan hordoftoota gurmeessuutu itti baayyata. Kna irraa kan ka'een gargar qoodamuu amantaalee, diigamuu dhaabbilee, bu'aa qabeessummaa dhabuu gareewwaniif carraa inni sababa ta'uu qaba.

Hirmaattonni gosa walitti bu'iinsa duraan ilaallee irra lakkofsi isaanii dabalaan waan deemuuf yeroo tokko tokko to'annoo ala akka hin taaneefi sodaan biroo akka hin finneef hordoffii sirrii kan barbaachisu ta'a. Kunis yaada yookaan hafuura tokkummaaf, misaaf (finnaaf) yookaan waliin jiraachuuf farra. Fakkii armaan gadii kana yeroo ilaallu minjaala tokkoo naannaanii ta'aniiru (garee tokko keessa) garuu haalan gargar qoodamuu isaaniiti.

Fakkii 4: Walitti bu'iinsa miseensota garee

2.1.4. Walitti bu'iinsa gareewwan addaa jidduutti uumamu

Biyyoota akka Itoophiyaa gosoota heedduu, saboota, ummatoota, amantaaleefi aadaalee haala jiran keessatti wanni nama ajaa'ibsiisu waldanda'anii jiraachuu isaanii malee walitti bu'iinsi mul'achuu isaanii miti. Sababoota addaa addaatiin gareen inni tokko kanneen biroo waliin walitti bu'iinsa keessa carraan isaan seenuu malan hedduu baldhoodha. Duudhaadhaan, dhimma faayidaan (lafa dheedaa, bishaan jallisii yookaan dhugaatiifi qabeenyaa qoqooddachuu) gaaffii eenymmaa, amantaan waldanda'uu dhabuu yookaan sababoota birootiin gareewwan jidduutti waldhabuu/walitti bu'iinsa dhalatuu danda'uu keessa seenuu. Haala biraattiin garaagarummaa/haala jiruu-jirenya namaootaatiin walitti bu'iinsa uumamuu dandaanitti gareewwan ni seenu. Fakkeenyaaaf Horsiisee bulafi qonnaan bulaa jidduutti walitti bu'iinsa uumamu fuunee ilaaluun ni dandaama. Walitti bu'iinsi gareewwan gidduutti uumamu kanneen biroo irraa daran bal'inni, walxaxiinsi isaafi badiinsi/kasaaraan namaan haa ta'uun kan qabeenyaa ulfaataa waan ta'eef ifeegganno jabaan tolffamuu qaba. Akka waliigalatti walitti bu'iinsa kana keessatti kan hubatamu gareen inni tokkoffaan isa kaan irratti yaada/adeemsa olaantummaa yeroo mul'isu yookaan aadaan, duudhaanfi amantaan keenya kanneen biroo irra ni caala darbee darbee ammoo warra kaan arguu baachuu barbaaduun wa'ittaa ta'u walitti bu'iinsa uumamuudha. Ka'umsi walitti bu'iinsa kanaa bareedina hedduminnaa, jabina tokkummaa hubachuu dhabuu irraa kan madda ta'uun danda'a.

Biyyi keenya ltoophiyaaniis abbaa saboota heedduu, ummattoota, afaanota, teessuma lafaafi aadaalee waan ta'uu isheen walqabatee carraan walitti bu'iinsaalee adda addaf saaxilamuun ishee bal'aa waan ta'eef keessumattuu yeroo dhiyoo asitti walitti bu'iinsaalee garaagarummaa bu'uura godhate argamaa dhufuun isaanii beekamaa dhufeera. Keessattuu karaa amantaan kan mul'atu waan duraan beekamu/baratamee ala waan dhufef utuu miidhaa hamaa hin fidin hegeref walanda'anii jiraachuu hawaasichaa utuu hin miidhamin deebii sirrii kennuu qabana. Kutaalee itti aanu keessatti bal'inaan arguu akkuma dandeenyu kanaanis haa ta'uu kanneen biroo walittibui'iinsa ta'aniif beekumsaafi deebii gaaffilee bu'uuraa namootaa kan hubannoo keessa galche hawaasas ta'ee qaami isa ilaallatu kennuuf qophii ta'uu gaafata. Walitti bu'iinsaaleen walitti dhufeena sadarkaalee mara keessatti kan ta'uu dandaan wantoota hamaa calla utuu hin ta'iin akka ta'ee hubannee sirriitti qajeeltoon qabachuuf/kunuunffachuuf ifii keenya qopheessuu qabna. Waliin jiraachuun dirqama seeraan yoo qabanne garaagarummaan keenya bareedina. Biyyi keenya karaa guddina isa dhugaa irraa akka deemtuuf/ittifuutuuf gareewwan jidduutti walitti dhufeena jiraatu yookaan waliigaltee jiru ifi eeggannoon qabuufi faayidaa irraa oolchuu barbaachisa.

2.1.5. Walitti bu'iinsa biyyoota jidduutti uumamu

Biyyoota lama yookaan isaa ol ta'an jidduutti walitti bu'iinsaaleen uumamu waliin xiiqa'uu/walitti bu'iinsa eegalee hanga waraanaatti baballachu ni danda'u. Miidiyaa oduu adda addaan waan mul'atu kan dubbatamu yookaan kan barreeffamu waan ta'eef wanni haaraan tarii baay'esi kan nu maadeffachiisu/ajaa'ibsiisu miti. Walitti bu'iinsi biyyoota jidduutti dhalatuuf sababooni isaanii akkuma sababoota gareewwan jidduutti gareewwan mullatu yeroo inni ta'uu hedduu dha. Kan faayidaa, siyyaasaa, daangaa, qabeenya uumamaaa, olaantummaa dinagddee, sirna daldalaa qajeelaa hin ta'iin, fedhii yaada mankararessitummaa sababa amantaan dhufan, waldorgommii meeshaa waraanaa, ilaalcha addaa addaafi dhimmoota walitti bu'iinsa sadarkaa addunyaa uumanii dha. Walitti bu'iinsi kun ulfinaafi eenyummaa dhala namaa kan miidhuun sadarkaa olaanaadhaan mirga dhala nmaa sarbuu yookaan mulquu, dhumiinsa dhala nmaa, ari'atamuufi sodaa guddaa dhala nmaa maratti kan fiduu dandaanii dha. Keessattuu bara kana balaan biyya tokko keessatti ta'een anaan na hin ilaallatu jechuun hin danda'amu. Balaanis karaa kamiinuu warra kaanirratti hogguu dhiibbaa dhaqabsiisu mullachaa jira. Fakkeenyaaq qaala'uu gatii, koolu galtoota/baqattoota simachuu/fudhachuu, meeshalee harka lafa jalaan oliigadi oofuu yookaan maallaqa seera malee waljijiiruufi kanneen fakkaatan tuquun ni danaama. Wantoota kana mara keessatti nagaa jaalattooni, abbootiin amantaa, geggeessitoonni hawaasaa ittigaafatummaa guddaan akka isaan harka jiru kan wal nama gaafachiisu miti. Fakkeenyaaq ka'umsa mankararessummaa amantaan walitti bu'iinsa dhalatuuf abbootii amantaafi hawaasicha irra walitti bu'iinsa kana kan hubatu waan hin jirreef walitti bu'iinsa biyyootaa haala yookaan bifaa akkanaan uumamuu keessatti shhoora olaanaa taphachu ni danda'u.

Egaa gosoota walitti bu'iinsaa akkamiin akka dhalataniifi walii isaanii waliin hidhata isaan qaban uunkaa armaan gadiin gabaabsinee hubachu ni dandeenyaa.

Uunkaa I: Walitti dhufeeyna gosa walitti bu'iinsaafi sababoota walitti bu'iinsaa

Sababa walitti bu'iinsaa	Gosa walitti bu'iinsaa				
	Walitti bu'iinsa nama dhuunfaa keessa jiru	Walitti bu'iinsa namoota dhuunfaa gidduu jiru	Walitti bu'iinsa garee keessa jiru	Walitti bu'iinsa gareewwan gidduu jiru	Walitti bu'iinsa Biyyoota gidduu jiru
Walitti bu'iinsa odeeffannoo					
Walitti bu'iinsa fayidaa					
Walitti bu'iinsa Walitti dhufeeyaa					
Walitti bu'iinsa sonaa					
Walitti bu'iinsa caasaa					

Fakkeenyaaaf kutaa armaan olitti dibame (saanduqa trokko) yoo ilaalle sadarkaa namoota dhuunfaati walitti bu'iinsai uumame ta'ee ka'umsi isaa immoo dhimma fayidaa waliin walitti dhufeeyna qabu ta'uu ni danda'a. Kanaafuu, walitti bu'iinsa gosa akkanaa walitti bu'iinsa fayidaa namoota dhuunfaa gidduutti uumame jechuu ni dandeenye.

Bu'uuruma kanaan tokkoon tokko saanduqaa fudhannee yoo ilaalle gosa walitti bu'iinsaa ka'umsa isaa bu'uuraa waliin hubachuu ni dandeenye jechuu dha. Lama sadii dibnee wanta uumamu ilaaluun beekumsa dabalataa waan nuuf kennuuf akkasi gochaa barnoota hedduu barachuu ni dandeenye. Walitti bu'iinsa tokko sababoonni tokkoo oli ykn hedduu ta'an walitti bu'iinsi nama hirmaachisu tokko jiraachuu ni danda'a. Saanduqoota walitti aananii dibaman lamaan yoo ilaalle immoo garaagarummaan garee gidduutti uumameef yeroo wal fakkaataatti walitti bu'iinsi walitti dhufeeyaa fi sonaalee mudachuu ni danda'a jechuu dha. Fakkeenyaaaf uummattoonni gandoota hollaa keessa jiraatan sababa garaagarummaa amantaatiin walitti bu'iinsa uumame yommuu ta'u jechuu dha.

2.2. Caasa Walitti Bu'iinsa (conflict anatomy)

Walitti bu'iinsa caasaa **jechuun** walitti bu'iinsi ka'u isaa irraa eegalee walitti bu'iinsaa hanga umurii walitti bu'iinsaatti kan jiru yommuu ta'u kutaa gurguddaan sadiin kaa'uun ni danda'ama. Ka'umsa walitti bu'iinsa, ho'istoota walitti bu'iinsaafi walitti bu'iinsa bu'aa/ miidhaa jedhamuudhaan hiramuu.

2.2.1. Ka'umsa/sababoota walitti bu'iinsaa (causes of conflicts)

Ka'umsa walitti bu'iinsa kan jedhamu walitti bu'iinsi akka uumamuuf sababa bu'uuraa yommuu ta'u ramaddii gurguddaan afuritti qoodnee ilaaluu ni dandeenye. Keessumattuu dhimma amantaa irratti namoota itti gaafatamummaan hojjennuuf ka'umsi walitti bu'iinsaa kun bu'uuraawaa ta'u isaa irraan kan ka'e wantoota sirriitti hubachuun nurra jiraatuu dha.

Ramaddii Tokko

- ✓ Xiin-sammuu fi fedhiwwan bu'uuraa yommuu ta'an Xiin-sammuufi fedhiwwan bu'uuraa kana keessatti hammatamuu kan danda'an fedhiwwan guutamuu/guutamuu dhiisuu dha.
  - **Miira kan kootii / belonging:** Kan inni guutamuu danda'u jaalalaan/waljaallachuudhaan, waliif qooduu fi namoota waliin wal tumsuudhaan ykn walitti dhufeena taasisuudhaan dha. Namni uumama isaatiin asiin nan argadhaa, habaluun faa kan kiyyaa, na jaallatu, nan jaa, lladha jechuu barbaada. Kana irraas kan ka'e gadda haa ta'u gammachuun, dhabuunis ta'e argachuun, namoota kan kooti jedhu kana waliin qooddachuu, wal tumsuu ykn qooddachuu barbaada. Yommuu dhimmoota kana dhabuu fi akka eegetti utuu hin deeminiif yommuu hafu walitti bu'iinsa bifa adda addaa qabu keessa seenuu ni danda'a. Ani kan eenyuuti, jedhee gaaffii keessa seenuu ni danda'a. warra kaa n irraa kan qoodame/adda ba'e fakkaatee yommuu itti dhagaa'amu miira uumamuu danda'u dabalatee dha.
  - **Humna/power:** Kan inni guutuu milkeesuudhaan, raawwachuuudhaan, beekamtii argachuudhaan, kanneen biroo irraa kabajni yommuu argamu, yoo xiqqate abdiin yoo jiraatee dha. Namni inni kun naaf milka'a, wagoota muraasa booda addana nan hga'a, maallaqa nan qabaadha, humna murteessuun nan argadha, ijoolee nan qabaadha, barumsa koo nan xumura jedhee uumama abdii godhachaa jiraatuu dha. Ka nneen kana fakkaatan sammuu isaaf nyaata kan ta'an abdii yommuu dhabutti namni ofii isaa irraa eefgalee kanneen biroo dabalatee yommuu walitti bu'iinsa keessa seenetu mul'ata. Uumama nama jedhamuuf abdii godhachuu fi wantoota murtaa'oo ta'an irratti illee yoo ta'e humna/hannisa murteessuun argachuun isaa tasgabbii jirenyaa isaaq baay'ee fayida-qabeessa ta'u qofa utuu hin taane dabalataanis murteessaa dha.
  - **Biliisummaa/freedom:** Argamu kan danda'u filanno gochuu danda'uudhaan fi filannoon kan jiru yoo ta'e qofa dha. Dhalli namaa Naannoo jiraatu filachu, hojji hojjetu filachu, nama isa bulchu filachu, amantaa itti amanu filachu fi dhimmoota biliisummaa waliin wal qabatan kanneen biroo filachu arbaada. Walumaagalatti jirenyi dhala namaa filannooodhaan kan guutee dha. Wantoota dhalli namaa akka fedhii ijootti ilaalu keessaan inni tokko biliisummaadhaan jiraachu danda'uu dha. Yommuu wanta biliisummaan isaa itti bu'ame itti fakkaata karaa ittiin biliisummaa ittiin deeffatu kamiin illee ni fayyadamu - walitti bu'iinsas dabalatee jechuu dha.
  - **Bashannanuu:** Kan inni guutuu danda'u taphaan, kolfaan, kanneen biroo waliin walitti dhufeena uumuu fi wantoota isa bashannansiisaniin dha. Bashannanuuun sadarkaa umurii kamitti illee fedhii dhala namaa barbaadamuu dha. Ijooleen fedhii bashannanuu isaanii guutuuf iddooy taphaa, yeroo barumsa irraas ta'e hojji irraa walaba yommuu ta'anii fi hiriyaan isaanii waliin haala isaan ittiin ni barbaadu.

Beektonni ofii isaaniiti nu waliin wal sima jedhanii iddoo bashannanaa yaadan kanneen isaan fakkaata waliin waliin argamuun bashannanuu ni barbaadu. Iddoo bashannanaa adda addaa dargaggeessaa hanga nama ga'eessaatti, iddoowwan daawwannaaf (tuuristiif) filatamanitti namni yaa'uun saa tuuristoota dabalatee fi mana keenya gatii minyaa (baasii) baafnee iddoo bashannanaa kan nuti baafnuuf fedhii bu'uuraa namootaa guutuuf dha. Kunis fedhii namootaa bu'uuraa waan ta'eeffuu yommuu hin guutamnetti dhalli namaa hunduu keessumatti immoo kanneen daangaa umurii dargaggummaa keessa jiran wantoota adda addaa fi kanneen walitti bu'iinsa hordofsiisuu danda'aniif saaxilamoo ta'u.

Namootaaf fedhiiwwan bu'uuraa ka n ta'an kanneen armaan olitti ilaalle namoonni nama ta'anii uumamuu isaanii qofaan kan isaa argachuu, guutuu qaban waan ta'eeef wanta balaan isaan quunname yommuu isaanitti fakkaatutti namoonni kallattiidhaanis ta'e al-kallattiidhaan deebisuuf walitti bu'iinsa keessa ni seenu. Abbootiin amantaa, maatiin, mootummaan ykn qaamolee dhimmichi isaan ilaallatu akka gaariitti hubatanii namootaaf eeguutu isaan irra jiraatan.

Kitaaboleen amantaa hedduun wanta ati akka siif taasifamu/siif eegamu barbaadu kanneen kan biroof godhiif/eegiif yaadonni jedhan kanaan hiika maalii qabaata ta'a?

Ramaddii Lama

- Hanqina dinagdee: Dinagdeen fedhii namummaa ijoollee namaa waliin wal qabatu. Armaan olitti akka fedhii xiin-sammuu bu'uuraatti tarreessinetti fedhiin namummaa fedhii idil-addunyaa ta'uun isaanii ifa dha. Balaan guutamuu dhabuu fedhiiwwan namummaa kunneen irra caalmaan kan inni isaan quunnamuu dinagdeen yeroo biraanisaanitti fakkaata. Hanqina qabeenyaa kan jennu kan lafaa (iddoo, qe'ee), maallaqa, bishaan, qabeenyawwan kanneen biroo, ogeessa, murta'aa ta'uun yeroo jechuu keenya dha. Qabeenyi kan nutti xiqqatu yommuu nutti fakkaata ykn hanqina dhugumaan yommuu mudatutti walitti bu'iinsa uumamuu danda'uu dha. Fedhii bu'uuraa kanneen jedhaman kan akka nyaataa, manaa, fayyaa, meeshaa fayyadamaa, kan ittiin jiraatan, madda galii, haqa argachuu fi fedhiiwwan kanneen biroo guutuuf yommuu qabeenyi hanqatutti gara walitti bu'iinsaatti geessuu ni danda'a. Qabeenyi ga'an yoo hin jiraanne gara dorgommeetti seenu, dorgommiin hamma isaa irra darbe immoo gara walitti bu'iinsaatti geessuu ni danda'a.
- Hanqinni warren kanaa gara dirqama walitti bu'iinsaatti kan galchuu dhiisuu ni danda'a. Garuu namoonni humnaan, hannisadhaa, karaa haqa-qabeessa hin taane ykn taayitaa isaaniitti fayyadamanii kanneen biroo irraan dhiibbaa yommuu ga'anitti walitti bu'iinsi ka'un dhimma hin hafnee ta'a. Gama biraatiin sababa qabeenyatiin namoota gidduutti wal kaaduun/waakkachuun yoo jiraate gara walitti bu'iinsaatti gaggeessuu ni danda'a.

- Dhimma nuti hubachuu qabnu inni kan biraan immoo qabeenyi uumamaas ta'e nami-tolcheen qofa isaa walitti bu'iinsi akka hin jiraanne ykn wabummaa nagaati jechuus miti. Keessattu seenaadhaan Akkuma arginu ammumayyu Akkuma argamu Haalli amma jiru biyyota qabeenya irraa hafaa qaan dabalatee walitti bu'iinsa hin dhaabbanne irra darbee waraana keessa seenuu isaanii dha. Biyyi tokko qabeenya addaa fakkeenyaaaf kan akka boba'aa, zayitii, albuudaan ykn wantoonni gati-jabeeyyii ta'an kanneen biroo qabaachuun ishee yommuu beekamutti keessaas ta'e alaa qabeenya sana wal saamuuf jecha gara walitti bu'iinsa jeequmsi keessa jiruutti Haalli ittiin seenamu ni hubatama. Akka ijootti Daltaa Naayijeeriyaatti walitti bu'iinsi zayita boba'an wal qabatee dhiiga dhangalaasaa jiru, walitti bu'iinsa koongoo keessatti dhagaa gati-jabeessa irraa ka'e kan walitti bu'iinsa hin dhaabbanne caqasun ni dandaa'ama. Kan walitti bu'iinsa kaasu hanqina qabeenya qofa osoo hin ta'in itti fayyadamu qabeenya irraa hafaa akkaataa fayyadamu rogummaa hin qabnen, beekumsa fi haqummaan isaa haala hanqate irrattis dabalatee waan ta'eef wantoota akkanaa kana yaada keessa galchuutu isaan irra jiraatan.

Ramaddii Sadi

Yommuu Garaagarummaan Jiraatu: Garaagarummaa kan jennu kun nam-tolchee ykn garaagarummaa uumamaa ta'u ni danda'a. Garaagarummaa amantaa, sabummaa, ilaalcha siyaasaa, aadaa, sonaa, bifaa, umurii ykn sirna koorniyaa fi kkf dha. Koorniyaa fi umurii ilaalchisee qofatti ilaaluun dirqama waan ta'uufmata-duree xiqqa tokkoon ni ilaalla.

- Amantaaleen, dursummaan, aadaan, sonaa fi qaajeelfamooni adda addaa yommuu jiraatanitti Haalli waliigalteef rakkisoo itti ta'an jiraachuu ni danda'u. Garaagarummaan kunneen ofii isaaniitiin walitti bu'iinsa ta'u baatan illee akkaataa rogummaa qabutti qabamuu dhabuu isaanii irraan kan ka'e akka walitti bu'iinsi uumamuuf yeroo hedduu sababa ni ta'u. Ta'us, garaagarummaa adda addaa qabna jechuun dirqama walitti buuna jechuu miti. Kanaafuu, gara akkaataa yaadumsaa ykn sonaa tokko haa fidnu jechuun garuu tasuma hin dandaa'amu. Keessumattuu garaagarummaan miidhagina; qabeenya kuufamaa uumamaa fi itti fayyadamuu qabnuu dha.
- Gareewan walitti bu'iinsa keessa jiran ragaa ba'amani dhagaa'amuu ykn sonaan adda ba'anii nagaadhaan jiraachuu ni danda'u. Waliigaluu dhabuufis waliigaluun ni dandaa'ama.

Ramaddii Afur

Hoji-maataa/Gurmaa'insa (system): Caaseffamni dhaabbilee, dhaabbileen iftoomina dhabuu, qaawwa dhalootaa, hoji-maatni itti gaafatamummaa jiraachuu dhabuu, akkaataa rogummaa qabutti siyaasa fayyadamuu dhabuu, bulchiinsi gaariin dhabamuu, haqni jallachuu fi dhimmoonni malaammaltummaa waliin wal qabatee wantoota hin mul'anne walitti bu'iinsaaf sababa ni ta'u.

- Hojimaatni, caaseffamni, iftoominni dhibamuu, itti gaafatamummaa dhibamuu, bulchiisni gaariin dhibamuu, malaammaltummaa fikanneen kana fakkaatan sadarkaa kamitti illee, dhaabbilee amantaa fi namoota dhuunfaa dabalatee dhimmoota argama jiraniif dha.
- Maatiwwan ijoollee, dhaabbilee amantaalee fi amantoota keenya waliin ta'uudhaan hojimaata isaan hordofan hirmaachisaa ykn haqummaan kan itti hir'ate yommuu ta'anitti walitti bu'iinsaaf ka'umsa ta'u.

2.3. Sirna Koorniyaa, Umuriifi Gochoota Barsiifata Adda Addaa

Koorniyaa jechuun hawwaasichi ykn aadaan isaa qoodiinsa hojii dhiirotaa fi dubartootaa gumaacha, itti gaafatamummaa fi abbaa qabeenyummaa hojimaatinni qoode, tumee fi hojii irra oolchaa wanta jiru dha. Kanaafuu, sirni koorniyaa iddo gara iddootti, aadaa gara aadaatiin kan adda adda adeemsa uumamaa kan hin taane dhimma jijjiirqamuu dha. Saalli uumamaan dhia fi dhalaan kan ittiin addaan ba'uu dha; jijjiiramuu hin danda'u. Biyya irraa gara biyyaatti yommuu ilaallu ga'een dubartootaa fi ga'een dhiirotaa akkumaa haala isaatti garaagarummaa qaba. Hojiin, ga'ee fi itti gaafatamummaa mucaa durbaa kan jedhamu ni jiraatan; ga'een mucaa dhiiraas jira. Dubartoonni yoo qabatan akka yakkaattis ilaalamuu ni danda'a. Walumaagalatti sadarkaa guddinaa, aadaa fi haala barumsaa namootaa waliin kan wal qabatu koorniyaa qoodamni dhiirotaa fi dubartootaa jedhamuu ni danda'ama. Koorniyaan mudachuu walitti bu'iinsaa uumamuudhaan, nagaan dhufuus haa ta'u adeemsa murtii kennuu keessatti shoora pl'aanaa qaba.

■ Sirna koorniyaa keessaa dhugoota hubachuu qabnu

- Hirmaattummaan, fayyadamummaaniifi murti kennummaan dubartootaa gadi aanaa ta'uu.
- Rakkooleen, fedhii fi furmaatni dhiirotaafi dubartootaa garaagara ta'uu isaanii.
- Walitti bu'iinsi, haleellaafi miidhaawan koorniyaa bu'uureffatan dabalaa deemuu isaanii.

2.3.1. Walitti bu'iinsa waliin wal qabatee miidhaawan dubartoota irra ga'an

- Sadarkaa amma irra jirretti illee haleellaan humnaa dubartoota irra ga'u Haalli ittiin hanqatu argisiisu dhabuu isaa.
- Dhaabbileen amantaa osoo hin hafin haleellaa humnaa kana fakkaatan kan ittiin waakkatan yommuu kennan darbee darbees hirmaattota yommuu ta'an ni mul'atu.
- Reebichi, miidhaan wal-quunnamtii saalaa, butii, dirqisiisanii gudeeduu, kittaanaa dubartootaa, utuu umuriin hin ga'in gaa'ela raawwachuu, qabeenyaaaf jecha kan taasifamu gaa'ela wal hin madaalle, qaraxa/naqata/kennuu bituu waliin Haalli ittiin wal qabsiisuu iddo hedduutti ni mul'atu.
- Yeroo walitti bu'iinsaatti du'l, madaa'uu, hari'atamuu, saaxilamummaa waraana saal-quunnamtiif, gudeedamuu, kittaanaa hin barbaadamne, rakkoo xiin-sammuu akka hin geenye taasisuu.
- Yommuu abbaan warraa du'u ykn hari'atamu ijoollee fi jaarsolii kunuunsuu.

2.3.2. Shoora dubartootaafi ittisa walitti bu'iinsaa

- Garaagarummaan isaanii walitti bu'iinsa kakaasuuf sababa akka hin taane of-eegganno taasisuu, miidhaa koorniyaa sababa godhatan ittisuu.
- Akkuma beekamutti hawwaasa keenya keessatti adeemsa ijoolee dubartii keessatti hiriya dhiiraa isaanii gadi kan hin taaneen tarii haala caaluun itti gaafatamummaa ni fudhatu. Kana irraa kan ka'e ijoolleen fayyummaa fi nagaa jaallatan guddisuudhaan naamusa gaariidhaan hawwaasa gabbisuu ni danda'u.
- Amantoota, aadaa fi saboonti hedduu keessatti gama walitti bu'iinsatiin iddo addaa ni qabaata. Kanaafuu, dhiironni, dubartoonni fi uummanni walitti bu'iinsa keessa hin galleef barsiisuu, kufaa taasisuu fi haalota nama kakaasan dhiisuu.
- Kutaa biyya keenya tokko tokko keessatti haadha warraa aaraa, ajjeessaa, balleessaa akka gootaatti haalli inni ittiin to'atamu ni mul'ata. Kana irraas kan ka'e haadha warraa gootaa fedhii jedhamuu agarsiisuun iddo hedduutti ni mul'ata. Bishaan dursanii waraabuu, tajaajila hawwaasummaa kanneen birootiin dursa argachuu dha.
- Waliigalattii dubartoonni walitti bu'iinsa keessatti namoota jalqaba miidhaman waan ta'eef qixa nagaa buusuutiifi walitti bu'iinsa ittisuu keessatti qooda isaan gitu qabaachuu isaan barbaachisa. Walitti bu'iinsa kleessatti irra guddaa kan miidhamu dubartootaa yoo ta'uu fayyadamtooti nagaas dubartootaafi namoota qaama miidhamtoota.

2.3.3. Mirga dubartootaafi heera mootummaa itiyoophiyaa (keewwata 7, 34, 35)

- Heerri Mootummaa Itiyoophiyaa dubartootaafis ta'e dhiirotaa mirga, eegumsaa fi itti fayyadamummaa wal-qixa kennaaf.
- Dabalataanis, dubartootaaf heera mootimmichaatiin kan mirkanaa'an, fedhii isaanii bu'uuraa waliin keessatti hammatamaniiru.
- Gaa'elaan mirga wal-qixa, baratama miidhu, dudhaalee, hojiwwanii fi dhiibbaawwan kanneen biroo irraa mirga addaan baafamuu isaanii.
- Mirgi misoomaa, imaammataa, karoraa fi yaada kennuu isaanii heera mootummichaatiin ifatti mirkanaa'eefii jira; keessumattuu pirojeektota fayidaa isaaniitti bu'aniin yaada isaanii haala guutuu ta'en hirmaachisuu.
- Kan qabeenya horachuu, bulchuu, to'achuu, dhaaluu dabarsuu.
- Kan qaxaraa, carraa hojii, kaffaltii wal-qixaa, soorama dabarsuu.
- Mirga dhimma maatiitti itti gaafatamummaa wal qixa argachuu, miidhaa ittisuu fi fayyummaa isaanii eegsisuu ni qabu.

Dubartoonni walitti bu'iinsa ittisuu fi nagaa fiduuf shoora isaan taphatan qofa osoo hin taane dandeettiis yaada keessa galchuudhaan fayyadamuuun dirqama dha.

2.4. Daa'imman fi Walitti Bu'iinsa

- Mirgoota Daa'immanii
  - Mirga jiraachuu, misoomaa, eegumsaafi hirmaannaa taasisuu.
- Heera Mootummaa Itiyoophiyaa (Keewwata 38)
  - Lubbuun jiraachuu, kunuunsa maatii/guddisaa, qisaasama humnaa irraa bilisa ta'uu, dursi daa'immanifi, gochaa gara-jabinaa fi gochaa miti-namummaa irraa eeguu, daa'imman hundinuu wal-qixa fayyadamtoota mirgaa ta'uu, (Gaa'elaa keessaa fi gaa'elaan alatti kan dhalatan, mana sireessaa kan jiran).

2.4.1. Yeroo walitti bu'iinsaa miidhaawwan daa'imman irra gahan

- Miidhaa sal-quunnamtii daa'immanii, gudeedamuu
- Daa'imman akka badan taasisuu
- Saamicha/qisaasa humnaa
- Waraana irratti hirmaachuu daa'immanii
- Fedhiwwan bu'uuraa dhabuu
- Du'a, baqa, Qaama hirisuu, hojii basaastummaa fi kanneen kana fakkaataniif oolchuu

2.5. Dargaggummaafi Walitti Bu'iinsa

Umurii fedhii guddaa ta'uu isaa irraa kan ka'e

- Of-argachuu – Hojii, Carraa gaarii, saala faallaa
- Fedhii fi humni wal-simuu dhabuun walitti bu'iinsaaf kakaasa
- Gara gochaa hin barbaadamneetti – Saamicha, ajjeechaa, haleekllaa, dirqisiisanii gudeeduu
- Waraana keessatti hirmaannaa taasisuu, akka meeshaatti fayyadamuu... garee hundaatti dargaggeessichi kan humni ho'aan irraa argamuu fi humna jijiirama jaallatu taasifamee ilaalamuu
- Haala suusii fi wanta/amala haaraa yaaluu
- Dargageessi gaariin abdii borii - faallaa isaatiin dargageessi rakkoo qabuabdii gara ful-duraa dhabuu

Kanaafuu, dargageessichi maatii fi qaamolee dhimmi ilaallatutti tattaaffii qinda'aa naga-qabeessa, lammii walitti bu'iinsa irraa fagaate taasifamee bocuu barbaachisa. Barumsa, leenjii, hodoffii dhaabbilee amantaa, dhaabbileen mootummaa fi miti-mootummaa dargageessisichaaf deggarsa taasisuun hawwaasichaaf baay'ee barbaachisa ta'a. kanaanis dargageessicha xiin-sammuu fi sammuu isaatiin kan cime abdii biyyaa taasisuun bocuu fi ga'oomsuutu irraa eegama.

3. BOQONNA SADAFFAA: HAMMEESSITOOTA WALITTI BU'IINSAA (CONFLICT FUELING)

3.1. Seensa

Walitti bu'iinsa sababoota adda addaan akka uumamu danda'u kutaa keessa dabarree ilaalleerra. Haa ta'uu malee walitti bu'iinsi ka'uu callaan gara jeequmsaatti geessa jechuu miti. Walitti bu'iinsi walitti dhufeeny/ariiroo namootaa keessatti uumamuun isaa waan hin hafnee ta'uu akkasumas barbaachisaa yeroo inni ta'uus ilaalle jirra. Walitti bu'iinsi yeroo dhalatu tarkaanfiin nuti fudhannu illee akka malee murteessa ta'uu isaa ilaala jirra. Walitti bu'iinsi uumamee gara bu'aa hamaatti akka darbuuf/taruuf/ wantoonni tolchan bobaa (fuel) kan bobeessituu walitti bu'iinsaa yookaan ittijabeessitoota/ daran ammeessitoota jechuun beekamu. Warri ho'istoonni arraba/mataa dubbii kunneen utuu hirdhifamanii yookaan dhabamsiisuun yoodandaame walittib'u'insa irraa gara jeequmsaatti utuu hin taakkiin dura gara gaarummaatti jijiiruun kan dandaamu ture. Wantoota walitti bu'iinsa akka ammaatu godhan keessaa barnoota kanaaf kunneen gitan ni caqasna.

3.2. Gosa Hammeesitootaa

A. Hubannoo dhabuu/dadhabuu

Walitti bu'iinsaaleen erga uumamaniin duuba wanna isaan nuun deemaniin utuu hin hubatiniifi hin beekin yeroo isaan ammaachuu deeman ni mullatu. Walitti bu'iinsi kanas ta'ee sana yeroo uumamau namoonni adda baasanii bakka mataan dubbii itiwalitti darbaa deemu yookaan cimaa ta'e qofaatti gorsanii/baasanii keessaa maqsuu yeroo dadhabanitti jechuud dha. Waan kana tolchuu dadhabuun walitti bu'iinsaaleen yoo dhalataniin duuba akka ammaataniif deggersa mataa isaa/kan isaa godha. Karaa birootiin walitti bu'iinsa ka'ee dhorkuuf yookaan akka dhaabbatu gochuuf yookaan tarkaanfii ga'aa kennuuf hanqinni dandeettii yookaan silumaa iyuu dadhabuun mudachuu danda'a.

B. Maal-nadhibdee

Deebii seera qabeessa kennuurraa suuta yookaan maalnadhibdeen eessa ga'aa jedhamee walitti bu'iinsi dagachuun ilaaluun walitti bu'iinsi akka daran ammaatuuf sababa ta'a. Ka'umsi isaa tuffii yookaan amala ta'uu ni danda'a. Maalnadhibdeef/maaltu nagalcheef sababoota hedduun haa jiraatu iyuu malee amala walitti bu'iinsaa wallaaluun garuu isa guddaa dha. Waliittinbu'iinsi deebii quubsaa fi seera qabeessa yoo hin harkatin saffisaan gara waljeequmsaatti qajeeluu dhimma danda'u dha. Maal-nadhibdeen immoo kana hubachuu dhabuu dha.

C. Dhiifama gochuu dadhabuu /dhiifama jechuu dhabuu

Dhiifami akka walitti bu'iinsi hin baballanneef gumaacha guddaa waan qabu calla utuu hin ta'iin garduraatti ariiroo qajeelaan akka jiraatu waan tolchuuf bikka guddaa qaba. Dhiifama gareewwan walittib'u'an jidduutti buusuu dhabuun; waliin jechuu dhabuun yookaan miidhaa nama dhaqqabe dhiisuu dhabuun walitti bu'iinsi akka ittifufiinsaan ammaatuuf sababa wa'ittaa ta'uu ni mullata

D. Miira hammaachuu

Ifi-toachuu dadhabuu, tasgabbii dhabuu yookaan miira ammaachuun akka walitti bu'iinsi daran ammaatuuf boba/gaaza itti dabaluutti/dubbii ammeessuu/ kan ilaalamuu dha.

Walittibui'iinsa keessatti yoo hundi yookaan gareen inni tokko ifii isaa hin to'atu ta'ee carraan/haalli dhimmi diqqaan guddaatti dhimmi salphaan cimaa ta'u ballaadha.

E. Dalagaa jarjartuu/horiisaa hubannoo hin qabne/qalbiin keessa hin jirre

Yeroo tokko tokko hojjaan namatti baayyachuun haa ta'u sababa biraan namoonni yeroo ariifatan ni hubatama. Dalagaa kana daddafanii dalaguu irraa wanti adda baasu hubannoон yookaan qalbifannoон kankeessa hin jirre ta'uua isaati. Qalbifachuu dhabuun iammoo ariiroo silumaa iyyuu fittee irra jiru gara daran balaatti akka deemu tolcha.

F. Yaad-qalbii muddama sammuu gochaatti hin jijiiramin/hojii irra hin oolin

Yaadota fiduun/uumuun, yaad – rimeen kalaquun kan deggeramu malee abaaramu/ arrabsamu moti. Haa ta'u malee waan haaraa hojii irra hin oolin yookaan aadaa hin ta'iin waan teeteef kan hin mari'ataminfi fedhii namoota cufaa kan hin guutiniif walitti bu'iinsi yaad-hiddama qalbii akka baballatuu waan gumaacha qabaachuu waan danda'uuf if-eeggannoо tan barbaachisuudha.

3.3. Miidhaa Walitti Bu'iinsi Fidu

Walitti bu'iinsi gara jeequmsaatti/lolaatti taakkinaan/darbinaan miidhaalee inni fidu hedduutu jira. Miidhaaleen kunneen nama dhuunfaa eegalee maatii, hawaassa, amanattaa yookan sadarkaa biyyaatti balaa guddaa fiduu ni danda'u. Godaannis walitti bu'iinsa tokko tokkoo darbee dhaloota ittiaanutti taakkuu ni dandaa. Bu'aa miidhaa walitti bu'iinsaa armaan gadii ilaaluun hubannoof nama gargaara:

- Sdarkaa hawaasaatti manca'uu du'a miidhaa qaamaafi xiin – sammuu olaanaa qabaata/fida.
- Baqataa, faca'iinsa maatii, daa'imman guddisa malee hafuu/abbaafihadha dhabuu dabalatee/fi hirkatuu kanneen biro ta'u fida.
- Abbaa warrafi haati war wal hiikuufi maatii tasgabbii hin qabne uuma...hawaassa cabsa/balleessa.
- Omishi hirdhachuu, fedhii dalagaa dhabuufi dimshaashaan iyyummaa fiduu ni dandaa.
- Walamanuu dhabuu, walhamachuu, waliin jiraachuu barbaaduu dhiisuu, ifi-jibbuufi dandeettii dhabuu fida.
- Dhiphina, qofummaa, abdii kutachuu, dheekamuu, dhibamuu, aaruu/dallansuufi kanneen fakkaatan fida.

3.4. Sadarkaa Guddina Walitti Bu'iinsaa (Conflict escalation)

Ogeesi Sirna walitti bu'iinsaa irratti qorannoo/research/ tolchu maqaan Galiis jedhamu akka barreesetti sadarkaalee walitti bu'iinsaa daran hammeessuu yoo ilaalle hubannoo caalu nuuf kenna. Nammi kun sadarkaalee walitti bu'iinsaa ramaddii adda addaatti gargarqoodanii kan ilaalan waan ta'eef barnoota keenyaf bifa/akkaataa gituufi gargaaruun sadarkaalee jahaan dhiyaateera.

A. Waldhabuu

Walitti bu'iinsi yeroo eegalu haala nagaa tasgabbaa jiru irraa ka'ee gara waan hin tasgabaayiin yookaan walgaarreffachuu yookaan cigaaduutti keessa seena. Garaagarummaan murtii ejjennoo uumamuu eegala. Gareewan waliin dalagan yookaan jiraatan jidduutti jechaan waliigaluu dhabuun ni uumamuu dandaa. Walciingga'uun yookaan jecha hamaa walitti dedeebisuun mormii/faallaa deemuu fida. Dubbiin ifeegannoo kan itti baayyatuuifi wantoota dubbatamuuf hiika itti kennuutu mul'ata. Adeemsa wantoota hunda karaa uumamaa yookaan sirriitti dhaga'uufi keesumiisuun/fudhachuu hanqachuutu dhufa. Darbee darbeesi dheekkamsaafi aariitu hubatama. Bulee oolee/laanuma/ yaada garee dabalataanis sadarkaa hameen jalqabu ta'u ni dandaa. Haata'uun malee waliin jiraachuun /dalaguun waldorgommii/morkii irraa waan jabaatuuf namoonnfi dhaabbileen waliin le'uun isaanii sadarkaa hin dhorkinee dha/ itti dhorkamu miti.

B. Wal jijiirraa jechoota/gochaa

Sadarkaa kana irratti wal-jijiirraan jechootaa jajjaboon iddooyoo itti eegalan yeroo ta'u, yeroo hedduu golee golee qabachudhaan yaadaan, fedhaan garaa gara ba'uudhaan kun ta'e yaada jedhu keessa galuudhaan dhaabbii adda addummaa calaqisiisuun sadarkaa itti amaleeffame ta'a. Namooti sababaan dubbachuu dadhabanii waan hin taane of taasisuuf yeroo isaan yaalantu hubatama. Waraansa jechootaatu ho'a, dalaga wal-hooddee kan fakkaatutu mul'ata, hojii akka ta'utti ibsuu dhabuu yookaan wal-simachuu dhabuu fi ijaan wal arguu jibbuu fi karaa jijiirachuu calaqqisa. Inni tokko yaada isa biraa sana akka meeshaa ittiin miidhuutti faallaan ilaaluu fi jecha sanaaf deebii kennuudhaaf yeroo balleessuutu eegala. Sadarkaa inni tokko hojii isa biraa karaa faallaa ta'een hiiku irra ga'amu fi irra darbuun olitti, inni tokko isa biraaf oo'a waan jedhamu dhaba. Duuchaatti morkiin mo'ee waliin hojjechuun rakkisaa ta'aa dhufa. Waliin jiraachuunis hiika dhabaa dhufa jechuu dha.

C. Diinummaa

Sadarkaa guddaan kun ittiin ibsamu maqaa wal balleessuu, akka diinaatti wal ilaaluu fi cile wal dibuu dha. Garee inni tokko garee biraa karaa dogoggoraan ta'e keessatti arguu fi dogoggorsuufis sadarkaa waan danda'amu hundaa gochuuf irra ga'uun dha. Deggertoota keessaas alas walitti qabachuu, Namooti walitti bu'iisa keessa jiran kan biroo sana dadhabsisuuf kan kana fakkaatan raawwachuuuf hojii manaa isaanii godhatanii fudhatu. Inni tokko isa biraa garee yaada wal gargaaruu keessaa baaseeee diinummaan ilaalee garee diinaa keessatti ramaduu. Karaa gonku dha.

D. Haleellaaf/miidhaadhaaf toftaa wixinuu

Walitti bu'iisa mo'ichaan keessa ba'dhaaf hojii toftaatu raawwatama. Toftaadhaan caaluun mataan isaa akka walitti bu'iinsa sana mo'uutti waan lakkaa'amuuf miidhaa eegaluu fi eegalchiisuuf toftaa irratti xiyyeffannoo danuutu godhama. Xiyyeffanoo qaamota danuu qofaa harkisuu utuu hin ta'in inni tokko isa biraan yakkuuf, taateewan jiran amanuun hanga nama rakkisutti walitti hihidhuun akka toftaatti lakkaa'ama. Akka haalaa fi bal'ina walitti bu'iinsa sanaatti naannoonaan, hawaasni, kan biyyaa yookaan bulchiisi naannooyeroo kam iyyuu caalaa muddamni jiran haala olaanaa irra ga'u. Miidhaan darbee darbee in eegala, jabinni, humni, mo'uu dubbiin jedhaman irra deddeebiidhaan dhaga'amu. Carraa argameen miidhaan eegala, miidhaan eegala, godhamuu isaa sab quunnamtii gara garaa dabalatee irra deddeebi'amee dhaga'ama. Waliin haasa'uun yoo yaadame illee mo'icha booda gara yaada jedhamuutti guutummaan ce'umsa godha.

E. Gara miidhaa/haleellaatti ce'uu - jeequmsaa

Toftaan guutummaatti sadarkaa gooliitti yeroo inni ce'uu dha. Mirga namoomaatu tuqama, dalaga haqa balleessutu dhaga'amu eegala, haalleewan isa dha'uu fi isa ilaaluuf ifa ta'u. Diiguu, balleessuun wanti gaddisiisaan kun akka mo'ichaatti odeeffamuu danda'a. Kan biraan isa tokko caalaa haa miidhamu malee kasaaraan mataa ofii irra ga'u baay'ee yaaddessu. Sadarkaa walitti bu'iinsi badii namaa fi qabeenyaa irraan ga'u dha. Yeroo diinummaan ifatti ba'u waan ta'eef karoorri diinummaa facaasuu, balleessuu, itti dabalees humna dadhabsiisuu hojii guutummaatti to'achuu inni jedhu sadarkaa inni itti hojii irra ooluu dha jechuutu danda'ama. Walitti bu'iinsi yeroo hedduumataa deemu jechuu dha.

F. Jeequmsa keessa galuu/wal-baballeessuu

Sadarkaa kana u-irratti garee warra biro qofaa utuu hin ta'in jireenyi ofis yeroo inni itti balaa keessa galuu danda'uu dha. Qabsoon annisaa diinaa cabsuuf godhamu jirenyamataa ofis balaa keessa in buusa. Diinni hanga herregame ol yoo jabaate yaliin mo'amuu irraa hafuuf godhamu ulfaataa ta'uu danda'a. Kana irraa kan ka'es badnee balleessuu yaada jedhutu baay'ata. Gara itti deebii dhabuu, of-baalleesees nan balleessa, kan koos haa badu garuu kan isaa baduu isaa mirkaneeffachuuun qaba kan jedhu yaada hamaa keessa galama. Mo'icha wareegama hedduun argamu, mo'icha naanno balleessuun argamu, dhaloota illee yoo miidhe haala isaa walsimachisiisuu dabalata. Bu'uuraalee misoomaa, riqaalee, bu'uuraaleen misoomaas miidhaa guddaa dhaaf saaxilamu. Inni miidhus inni miidhamus sadarkaa inni itti adda hin baane jechuu dha. Foonis, lubbuunii fi hafurri haala itti du'an irra ga'u. Gabaadhumatti gareen hundumtuu gara jeeqamaatti yeroo deeman, garee marri iddo itti mo'aman, Boo'chaa fi gaddi firiin isaa sadarkaa dhumaat a'uun isaanitti tanii dha. Badii guutummaa, gareen hundumtuu yeroo itti wal alleessuu fi haala walitti bu'iinsa isadhumaa.

3.5. Bu'aafi Toftaa Walitti Bu'iisa To'achuu

Carraa namooti, dhaabbileewwan, yookaan dhaaboti amantii walitti bu'iinsi akka hin uumamne harka keenya keessaa ba'a. Haa ta'u malee attamittiin akka to'achuu dandeenyuuf filannoo hedduu qabna. Karaa ittiin walitti bu'iinsa to'achuu murteessuun keenya sadarkaa dandeettii keenya fi bilchina keenya nuyitti mul'isuu danda'a. Kanatti aansinee toftaa ittiin walitti bu'iinsa to'achuu dandeenyuu fi firii isaanii shan ilaalla.

A. Wal-dorgomuu/mo'iinsa

Deebiin morkiin itti hedдумmate karaa biroo qaama isa tokko miidhuudhaan inni kaan immoo fiixaan ba'iinsa argac huu jechuu dha. Deemsa gareen tokko ittiin mo'u jechhuu dha. Karaa olaantum aa, karaa himannaayaduufkansalphatu, dirree kubbaa, dirree qabsootti kanhojj etamuu fi walitti bu'iinsa ittiin hiikuuf mala amaleeffatamee dha. Karaa warra aan ngoo qabanii, warra jabina qabanii, warra qarshii qabanii darbee darbees kan warra in beekna jedh anii fi karaa warra nuyitu caala jedhani ti. Kun kan eegaluu mana keessaa ti. Abbaan manaa haadha manaa isaa, ijoollees isaa reebuu fi sodaachisuudhaan karaa inni itti furmaata barbaadu. Mandara keessatti, mana amantii keessatti, guddataa kan deemu karaa isa mo'uu fi isa mo'amuu ti. Fakkeenyaaaf yeroo walitti bu'iisi ka'u gara mana murtii yoo dhaqne himachuu irraa eegalee karaa deemsa diina mo'uu, Duuchaatti falmiin kana bakka bu'a. Manni murtii baay'ee barbaachisaa dha. Biyyi haala tasgabbaa'aa kan jirtu, lammileen soda malee kan jiraatan furmaati sirnaa yeroo jiraatuu dha. Ta'eest morkii kan qabu, inni tokko isa biraan mo'uudhaaf qabsoo inni godhu waan ta'eef wanta haaraa tokko burqisiisuu fi filannoo addaa fiduuf carraa hin kenu. Bifa yroo mara jedhamuun qaamni inni tokko in mo'a, inni biraan in mo'ama. Inn tokko gammaduu danda'a isa biraati immoo in bada. Wal-quunnamtii lamaanuu gara boqonnaa fooyya'aatti ceesisuuf human hin qabu. Kanaafis bu'aa hawwasni qabaachuu malu calaqisiisa jechuuf rakkisaa dha. Jireenyi caalaatti wal-ta'u malee wal-dorgomuu miti (Konveeyii 1989).

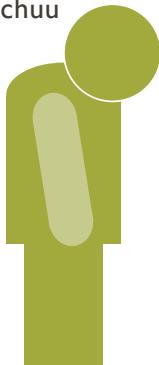
Fakkii 5: Mo'ataafi mo'atamaa.

B. Keessumeessuu/fudhachuu

Deemsi inni kun callisee fudhachhuu dha. Wanta dhufu hundumaa keessumeessuu fi wanta dhufe sanaaf deebii mo'amuu laachuu dha. Garee biraan utuu humna tokko utuu hin baasin garee inni biraan yaadi harka kennuu fayyadama furmaata hin qabne akka ta'uuf garaaruu jechuu dha. Mo'amuu isa tokkootiin kan biraan yeroo mo'u jechuu dha. Waan tokko utuu hin gaafatin, gatii tokko utuu hin baasin garee biraan sun wareegama inni biraan baaseen fayyadamuu jechuu dha. Kun takkumaa karaa guddinaa miti, sodaachuu, mo'amuu fi carraa dhimma kan biraatti fayyadamuu danda'uu fi karaa hirkattee ta'u ti Yaadi hirkattees ta'e mo'amuu garee biraat mo'icha dabarsanii kennuu deemsa garee maraaf fayyadu ta'u hin danda'u. Yeroo gabaabaadhaaf bu'aa inni garee biraaf kennu jiraachuu danda'a, kan waaraa ta'uuf garuu baay'ee balaa'amaa waan ta'uuf, kanaan wal-qabatee wanti dhufus karaa gara kufaatiitti geessu ta'u danda'a. Ta'ees haala tokko tokkoon yeroodhaaf mo'amuun michoomaaf yookaan fayyadama waliinii kan fidu yoo jiraate yaaduun isaa hammina hin qabu ta'

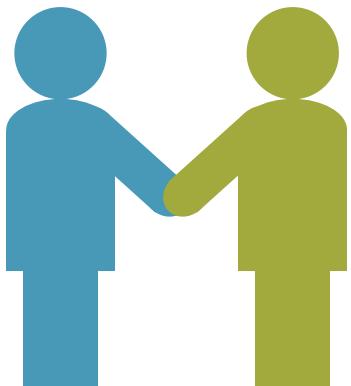
Fakkii 6: Fudhachuu

C. Kennanii fudhachuu

Kennanii fudhacuu yookaan haala mijeessuun kan jennu malli ittiin walitti bu'iinsaaf kan nuyi deebii ittiin laatna jennu deemsa ittiin bu'aas miidhamas waliin hirmaatanii dha. Yaada akka ati argattuuf hanga murtaa'e tokkon siif dhiisa; fedha koo guutuuf atis hanga murtaa'e tokko naaf dhiisi jedhuu dha. Walakkaa walakkaa hirmaanna, atis fayyadamaa ta'i, anis nan fayyadama, atis miidhamii anis nan miidhamaa dubbii jedhu kan qabaatuu dha. Kanaaf kan ta'u jechi baay'ee gaariin wal-danda'uu isa jedhuu dha. Garaa garummaan keenya sababa walitti araarmuu hin dandeenyeef gara wal danda'uu seena qabeessa ta'e kanaatti haa dhufnu. Sammuun namaoota hedduu filannoo fooyyee qabu quoddachuu jedhee waan fudhatuuf kanarra herreguuf qophiitu itti hir'ata.

Fakkii 7: Kennanii fidhachuu

Deemsi kunis yaada haraa, yookaan beekumsa adda ta'e hin gaafatu. Namooti lama yoo burtukaana tokko irratti wal-lolu ta'e maaliif bakka lamatti muranii hin hirmaatanii yaadi deebiin jedhu attamittiin nama dinqa. Dhugaan kunis yeroo mara iddo lamatti kan hiramu miti.

Barreeffamoota qulqulla'oo Kristaanaas ta'e kan Isilaamaa irratti barreeffamee kan jiru dubartoonni lama dhimma ijoolee irratti wal-loluun isaanii in yaadatama. Seenaa ogeessichi Soloomoon bakka lamatti hiruu yeroo inni jedhu dubartiin tole haa hiramu jette haadha akka hin taane dubartiin hin ta'u hin hiramu kan jette immoo haadha akka taate ilaaluun gaarii ta'a. Asi irratti yaadatti qabachuun kan nuyif ta'u iddo lamatti akka isaaniif qoodnuuf namooti gara keenya hin dhufan, furmaata fooyya'aa akka isaaniif fidnuuf malee. Wal-danda'u/ haala mijeessuu, garee lamaanuu carraa mo'amtoota godhu, seenaa dubartoota kanaa irraa hubachuu in dandeenya. Deemsi itti dabalata carraa yeroo mara dhukkubsataa fi yaadaan dhibamaajiraachuu fiduudanda'a.

D. Baqachuu/duubatti deebi'uu

Deemsi inni kun immoo garee lamaanuu mo'amaa kan taasisu, kan wal sossodaachisu, soda keessa galuu irraan kan ka'e kallattii furmaata kennuu dha. Wal-quunnamuu akka dhukaa'aa dhokfameetti ilaalee itti hin buunu, yaadi haa baqannu jedhu kan itti baay'atu fakkaata. Kanaafuu innis hin fayyadamu, anis hin fayyadamu; deebii lamaan keenya iyuu haa miidhamnu kan jedhu fakkaata. Yeroo mara baqachuu dhiisuu ta'uu danda'a garuu yaada wal-qabatanii baduus in dabalata. Fiixee gama tokkoon waan tokko iyuu hin jiru jedhanii yaadanii baqachuu, booddeetti deeb'uu yeroo ta'u karaa biraamimmoo waraana hamaa keessa galamuu ta'uu danda'a. Kana jechuun cinaa tokkoon diillalla yeroo ta'u cinaa biraan immoo yeroo baay'ee gubuu dha. Akka waan walitti bu'iinsi hin uumamneetti lakkaa'aniis haa ta'u qajeelcha gara waraana barbaachisaatti galuu kan jedhu irratti hundaa'aniis walitti bu'iinsa firii humna ittiin ilaaluu dadhabuu dha.

E. Qindoomuu

Walta'uun jechuun deemsa walitti bu'iinsa hiikuu keessatti kan argamu firiin isaa garee hundumaa kan waliin dheebuu baasu kan kenu, kan itti gammadanii fi itti waliif galan ta'ee yeroo argamuu dha. Furmaata garee marri ittiin mo'u yeroo ta'u deemsa kanaanis, murtii isaaniin hundumtuu in gammadu, hojii irra oolchuufis kutataa yeroo itti ta'anii dha. Wal ta'uun jirenya waliinii malee kan godhamee hin ilaalamu; fayyadama waliinii bu'uura kan godhate deemsa walitti bu'iisa ittiin qaban kan godhuu dha. Ta'uun kan malu, qulqillumaa, amanamummaa, kabaja namoomaa, sodaa uumaa kan qabu, humna fayyadamuu fi namoota biroof jiraachuu/tajaajiluu bu'uura kan godhate mala ittiin furmaata barbaadanii dha. Wal ta'uun furmaata isa sadaffaa dha jedhamuudhaanis in beekama. Karaa Isaas miti, karaa Isa sanaas miti garuu karaa wayye, karraa ol aanaa, karraa haaraa dha. Tarii garee hundumtuu yaadanii kan hin beekne filannoo haaraa. Ka'umsi yaadichaa hundumaaf kan ga'u jira kan jechuu dha. Fiixaan ba'msi qaama isa tokkoo kan argamu miidhama isa biraan miti; yookaan fiixaan isa biraan gufachiisuudhaan miti.

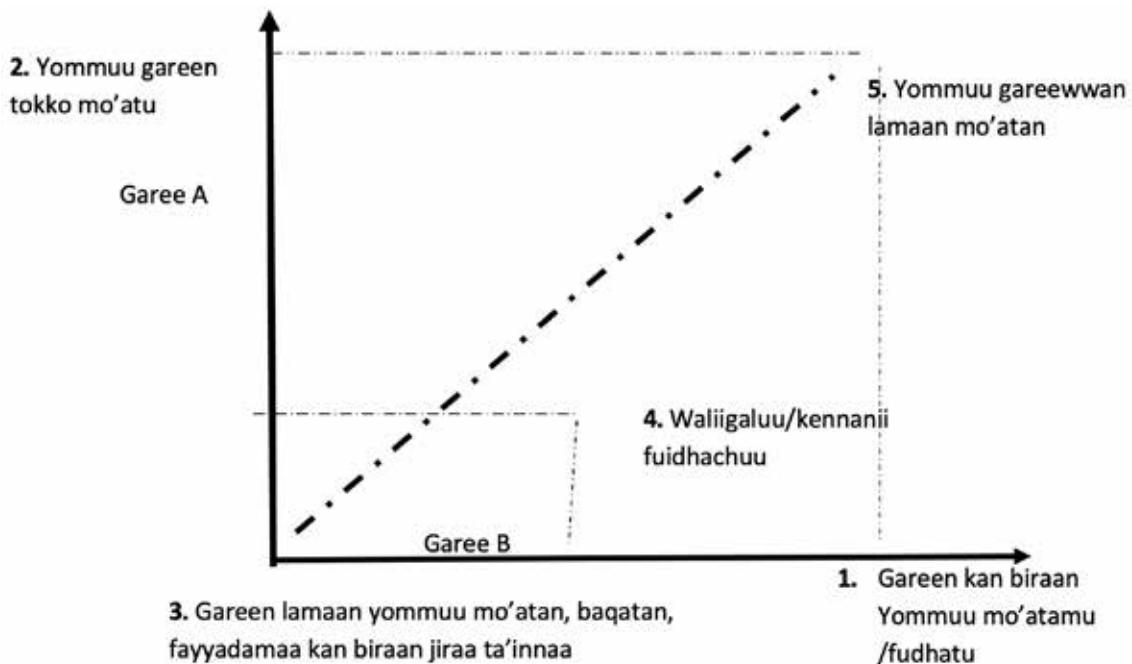
Yaada haaraa maddisiisuu, kan amaleeffamee olitti yaaduu fi fedha kan gaafatu guddina waliif hojjechuu dha. Dhugaa haaraa dhaabuu fiduu jechuu dha. Deemsa qajeelcha waliin fayyadamuuuf waliin hojjechuu hordofuu dha. Itti dabaras akkana ta'uu danda'a: - itti gala warra walitti bu'anii jijiiruun, itti gala biroo murteessuu, yaada haaraa/ firii isaas dabalatee humna olaanaan haala haaraa keessa galuu danda'u ofitti dabalachuu danda'a. Kun akka ta'u yoo barbaadame walitti bu'iinsa amaleeffamaadhaan hirmaattoti kan hin eegnes qaamaa fi itti galas dabalatee yaadi jijiiramuu danda'a. Qaamota tokko tokko (fakkeenyaaaf: mankaraaressituu, lakkofsaan xiqqoo, galtoota) dhabamsiisuuudhaan rakkinicha salphisuu yaaluun dogoggora guddaa dha. Isaan hanga isaaniif danda'ametti hirmaattota dammaqoo, ofiif akka dhaga'amtoota akka of taasisan gochuun kan ta'uu maluu dha. Hin fayyadu, gufuu dha, dhiphoo dha, hin beeku, yaada jedhu keessa ba'anii qajeelummaa fi bilchinaan geddarumsa yaadaa taasisuu gaafata. Walitti bu'iinsa burqa badiisaa fi burqa waa uumuu ta'uu danda'u ti jennee yoo yaadne; walitti bu'iinsa jijiiruuf dhimmi tokko haalli waan tokko uumuu akka bituuf tarkaanfii fudhachuu barbaachisa.

Fakkii 8: Qindoomina

Wal-ta'uudhaan gareen lamaan waan barbaadan hundumaa yeroo argatan. Xiinxalli yaadaa inni kun walitti bu'iinsa dhalate/ta'ee sirriitti qabuu yookaan to'achuun adeemsa waan ta'eef walitti bu'iinsa kan furru yoo walitti bu'iinsa waliigaluun jijiirree dha. Jijiirama kallattii cufaan waan ta'eef kallattii dhaan karaa guddina jijirama/tiraansfoormeeshenii/ waliin wal-hidhateedha. Walitti bu'iinsa ilaachisee deebii armaan olitti kannaman fakkii/suuraa/ tokkoon ilaaluu ni dandeenyaa. Kunneen shanaan deebii/hiika/ walitti bu'iinsaaf kennaman yoo ta'an haala walitti bu'iinsaafi akkaataa dandeettii hirmaattotaatti sadarkaa isaan qaqqaban hubachuun ni dandaama. Fakkii armaan gadii ilaala.

Fakkii 9: Deebii walitti bu'iinsaafi bu'aawwan isaanii

1. [1, 2] Qaan ni tokko yommuu mo'atu

Seera mo'achuu/ratta'u, human-qabeessummaan sirrii dha (kan maqfamuu qabuu dha), dambioi seeraa, firdii, seera carraa, xiqqoo fayyadamaa kan taasisu, tooftaa ykn barattee tasaa

2. [3] Hirmaannaa taasisuu dhiisuu/baqachuu/dhokachuu – haalawwan irraa baqachuu/dhokachuu, baduu ykn dhiisuu, callisanii ilaalu ykn akka hin uumamne taasisee yaaduu

3. [4] Mijeessuu

Qooddachuu, gareewwan hundinuu miidhaa isaas fayidaa isaas qixxeeffachuu yommuu danda'an, wal danda'uun kan itti baayyate, inni tokkoffaan miidhaa kan bira irratti fayidaa murta'aa yommuu argatu .... Inni kan biraafis immoo akkanuma yommuu ta'uuf

4. [5] Yommuu garteen mo'atan

Gara dhugaa haaraatti ceesisu, wal kabajuu, haala hunduu fayyadamaa ittiin ta'u, akkaataa yaadumsaa haaraa .... Sadarkaa tiraansifoormeeshinii walitti bu'iinsa yommuu ga'u. Hirmaachisummaa fi fayyadamummaan waloo akka qajeelfamaatti hojii irra yommuu oolfamu.

Boqonnaa Afraffaa: Walitti Bu'iinsa Ittisuu

3.6. Kaayyoo

Kaayyoo guddaan kutaa kanaa qaamoleen ijaarsa nageenyaa irratti bobba'an maalummaa ittisa walitti bu'iinsaa fi tooftaalee ittisa walitti bu'iinszaa hubachuudhaan walitti bu'iinsi gara tarkaanfii humnaatti osoo hin guddatiniin dura human ittisuuf ittiin danda'an gabbisuu dha.

Barumsa kanaan booda leenji'amtoonni:

1. Maalummaa ittisuu walitti bu'iinsaa fi barbaachisummaa isaa ni hubatu.
2. Ilaalcha walitti bu'iinsa barataman ni beeku.
3. Bifa bu'a-qabeessa ta'een tooftaalee walitti bu'iinsa ittisuuf hordofuu qaban addaan adda ni baasu.
4. Osoo hawwaasa gidduutti walitti bu'iinsi hin mudatiniin dura mallattooleen walitti bu'iinsaa mul'atan maal maal akka akka ta'an akka danda'an ni hubatu.

3.7. Walitti Bu'iinsa Ittisuu Jechuun Maal Jechuudha?

«Waraanni Addunyaa Lammaffaa» jedhamuun kan beekamu, biyyoonni addunyaa hedduun itti hirmaanna taasisanii fi dhumiinsa dhala namaa ol'aanaa galmeessise xumura waraanicha hordofee mootummaan biyyoota addunyaa taateen akkanaa seenaa ilmaan namaatti lammaffaa akka hin mudanneef haala ol'aanaadhaan waliin socho'uuf dirqamaniiru. Tattaaffii mootummoottaa kanaaf agarsiiftuu kan ta'u yommuu xumura waraanichaatti dhaabbanni mootummaa gamtoomanii hundeffameera. Kaayyoo guddaan dhaabatichaa dhumaatiin dhala namaa ol'aanaan waraana kanaan mulate, manca'iinsi dinagdee fi qabeenya, mirgi namummaa cabuu fi faffaca'uun maatii akka lammataa hin quunnamnee, walumaagalatti addunyaan keenya dhala namaatiif iddo jirenyaa mijataa akka taatuuf dha. Walitti bu'iinsa kanaafis hojiin ittisa walitti bu'iinsaaa kaayyoo isaa isaa guddaa godhachuudhaan biyyoonni miseensa dhaabatichaa walitti bu'iinsi gidduu isaaniitti mudatuuf karaa nagaa akka filannoo furmaataatti dursanii akka hordofaniif ni hubachiisa.

Biyya keenyattis kana hojii irra oolchuuf, walitti bu'iinsi fi wal-dhabdeen karaa naga-qabeessaan qofa akka hiikamu dandeessisuuf sirni dimokkiraasii lammileen hunduu ija wal-qixaan itti ilaalamani gabbisuu irratti argama. Sirni kun uummatoota gidduutti wal kabajuu, wal danda'uu, wal dhaggeeffachuu gabbisuuf kanaanis walitti bu'iinsa ittisuuf ga'ee guddaa kan ofii isaa ta'e ni qabaata.

Kun akkuma jirutti ta'ee yeroo hedduu naannawaa walitti bu'iinsaatti xiyyeffannoonaan kan irratti taasifamu walitti bu'iinsichi gara tarkaanfii humnaatti guddateen booda /after Violence / dhna. Jechuunis ka'umsi walitti bu'iinsaa hammaatanii gareen walitti bu'iinsa keessa jiru tokko garee isa kan biraa irratti haleellaa humnaa yoo raawwatee fi erga miidhaa geessikseen booda; baduu lubbuu fi manca'uu qabeenya, isa malees godaansa namootaa erga geessiseen booda dha.

Yeroo kanatti to'achuufis ta'e hiikuuf tarkaanfii fudhachuun barbaachisaa ta'uun kan hin waakkatamne ta'u illee garuu filatamaa kan ta'e walitti bu'iinsi gara tarkaanfii humnaatti osoo hin jijiiramkiniin dura ittisuuf yaaluu ta'uun ni amanama.

Walitti bu'iinsa ittisuu jechuun hawwaasa keessatti tasumaa walitti bu'iinsi tasuma akka hin jiraanne taasisuu osoo hin taane sa'atii walitti bu'iinsi gara tarkaanfii humnaatti akka hin guddanee fi haleellaan humnaa akka hin mudatte taasisuu danda'uu dha.

Walitti bu'iinsa ittisuun ijaarsa aadaa nagaa waliin walitti dhufeenyä kallattii kan qaabu yommuu ta'u hawwaasicha keessatti walitti bu'iinsa ittisuuf furtuun isaa ijaarsa aadaa nagaa dha.

Aadaa nagaa jechuun walitti qabamni sonaalee nagaa, amala, ilaalcha akkasumas tooftaa akkaataa jirenyaa dha. Ijaarsa aadaa nagaa jechuun aadaa waraantummaafi jeequmsaa hundeessuu irra aadaawan gara jeequmsaa, walitti bu'iinsa gara wal-dhabdee jibbamanii fi marii fi waliigalteedhaan hiikuuf gara aadaawan dandeessisanitti ceesuu dha (Dhimmoota Federaalaa 2004).

3.8. Duudhaaleewan Nagaa

Duudhaaleewan nagaa bu'uuraa kanneen kanatti aanan qabatu:

- Hawwaasni wal-dhabdee mariifi waliigalteedhaan akkasumas bifa jeequmsa irraa walaba ta'een hiikuun akkuma dandaa'amu yoo yaadmere fi dambii miti-ta'aa fi sirnoota dhiisee karaa nagaa yommuiu hordofu.
- Hawwaasa keessatti qoqqoodamuun argamu hafee namoota dhuunfaa fi garee gidduutti tokkummaa fi walitti hidhantiisi yommuu mul'atu.
- Yaada walabummaadhaan ibsuunj akka dambii fi sirnaatti yommuu madaqfamanii fi idilawaadhaan hawwaasaan yommuu hojii irra oolfamuu fi fudhatamummaa yommuu qabaatan.
- Mirga namummaa kabajuun hojii baratame yommuu ta'u mootummaanis karaa seera-qabeessa, dambii fi sirna uummatichaa bifa bu'uura godhateen aangoo isaa akka rogummaa qabutti yommuu fayyadamu.
- Sabaa fi sab-lammoota gidduutti wal kabajuun guddatee guddina biyyaf, dhimmoota misoomaa fi nageenyaaaf waliin dhaabbachuun yeroo mara yommuu taasifamu.
- Ol'aantummaan dhiirotaa hawwaasicha keessatti kan tumame hafee wal-qixxummaa sirna koorniyaa hubannoo yommuu qabaatu.
- Wal-amantaa, jaallatamuu fi wal-kabajuu gareewwanii fi namoota dhuunfaa fi kanneen bifroonis hawwaasa keessatti argamuun sonaalee aadaa nagaa agarsiisa.

➤ Ijaarsi aadaa nagaa walitti bu'iinsa ittisuuf meeshaa furtuu dha!

Hawwaasa keenya gidduutti walitti bu'iinsis ta'e wal-dhabdee marii fi ragaadhaan hiikuuf yaaluun aadaa gabbate akka hin taane yeroo mara ni dubbatama. Oolmaa keenya guyya guyyaanakkuma hubachuu dandeenyu abbaa warraa fi haadha warraa, ijoollotaa fi maatii gidduutti sadarkaa aadaan marii fi wal dhaggeeffachuu kan gabbatee dha jechuuf kan nama ija nama jabeessu miti. Jechoota keenya tokko tokko yoo ilaalle

- ✓ Dubartiin manaaf baaburri daakuuf!
- ✓ Daa'ima waliin hin taphatin mukaan ija siwaraanaa!

Egaa aadaan nagaa hawwaasa keessatti akka gabbatuuf ga'ee ofii isaanii ba'achuun qaamolee irra jiraatu keessaa dhaabbilee amantaa ga'ee ol'aanaa fudhatu. Dhaabilee amantaa amantoota isaanii biratti dhaga'ummaa waan qabaataniifakkuma salphaatti namummaa gabbisuuf carraa ol'aanaa qabu.

Dhaabbata amantaatti dabalataan qaamoleen kanatti aananii jiran naannawaa ijaarsa nagaatti shoora bal'aa qabaatu:

- Manneetii barnootaa
- Midyaawwan uummataa
- Dhjaabbilee mootummaafi miti mootummaa
- Waldaalee siivikiifi qaamolee sadarkaa adda addaatiin jiran keessatti argamu

Maatii keessatti mariin yommuu gabbatu kan mariitti amanu walitti bu'iinsaa fi wal-dhabdee haasofsiisuudhaan karaa nagaa ta'een hawwaasa hiikutu uumama.

3.9. Hojileewan Gurguddoo Walitti Bu'iinsa Ittisuu

Walitti bu'iinsa hiikuun hojilee gurguddoo kanatti aananii jiran of-keessatti hammata.

A. Tarkaanfiwwan humnaa maqsuu

Avoiding violent conflict

Kun walumaagalatti aadaa nagaa gabbisuu yommuu ta'u irra caalmaan bakka buusa ittisa walitti bu'iinsaaf yaada ibsamuu dha. Inni guddaan hojii ittisa walitti bu'iinsaa yommuu ta'u xiyyeefgfannpfnnoon isaas walitti bu'iinsii fi wal-dhabdeen mariidhaan fi waliigalteedhaan dabalataanis karaa nagaa ta'e karaa kan biraan ittiin hiikan uumuu dha.

B. Walitti bu'iinsonni dhoo'an akka hin babal'anneef dhaabsisuu

Hojiiin kun hojii walitti bu'iinsi ittiin ittisan kan biraan yommuu ta'u walitti bu'iinsi naannoo tokkotti mudate walitti bu'iinsi daangaa isaa bal'ifatee gara naannoowaa nagaa kan biraan fi gara hawwaasaalee akka hin geenyee fi nagaan kanneen bkiroos akka hin tamsaane taasisuun irrayyuu miidhaa qabeenyaa ykn kanneen biro sababa kanaan ka'uudanda'an daraan ni xeqqeessa.

C. Walitti bu'iinsootni furmaata argatan akka hin hammaanneefi carraa carraa irraa deebi'ee uumamuu irraa fageessuu

Inni kan biraan hojii swalitti bu'iinsa ittisuu yommuu ta'u naannawan walitti bu'iinsi itti budatee ture kan biraanis walitti dhufenyi walitti bu'iinsa keessa darbe ammas deebi'ee gara walitti bu'iinsaatti akka hin deebineef tattaaffii taasifamuu dha. Walitti bu'iinsi erga mudateen booda hojiin ijaarsa nagaa rogummaa qabu yoo hin raawwatamne haalli walitti bu'iinsi mudachuu uumamuu ni danda'a.

Walumaagalatti walitti bu'iinsa ittisuu jechuun akka walitti bu'iinsi akka hin kaaneef aadaa nagaa gabbisuu, karaa nagaa walitti gu'iinsa hiikuu, walitti bu'iinsi hiikaman ammas irra deebi'anii akka hin hammaanne taasisuu akkasumas walitti bu'iinsi mudatan akka hin babal'anne taasisuu of-keessatti hammachuu ni danda'a.

3.10. Akkaataa Ittisa Walitti Bu'iinsaa Conflict prevention approaches

Gochaa kamitti illee bu'a bu'a-qabeessa ta'uuf kan nuti hordofnuu fi tarkaanfilee fudhannu kamiif illee sababaa fi ka'umsa kanneen nuuf ta'an dhiheenya nuti hordofnuu dha. Hojii walitti bu'iinsa ittisuutiin irra deddeebi'anii hojii irra oolfamaa kan mul'atan ilaalchawwan lamaan kanatti aananii dha.

A. Dhihaannaa ittisa walitti bu'iinsaa kallattii ta'e Operational approach

Bu'uuraa ilaalcha kanaatiin walitti bu'iinsa ittisuufi tarkaanfilee yeroo gabaabaa fudhachuun hojii dursi kennamuuf dha. Wantoonni furmaata hariifachiisaa barbaadan xiyyeffannoo akka argataniif xiyyeffannoo taasifaman irratti kan tattaaffii irratti xiyyeffatu yommuu ta'u kanaanis walitti bu'iinsi akka hin quunnamneef ykn akka hin hammaanne taasisuun ni dandaa'ama. Ilaalchi walitii bu'iinsa ittisu kun kutuu ta'ummaa (Comprehensive) hin qabu. Bu'uura ilaalcha ittisa walitti bu'iinsaa kanaan hojiwwan kanatti aananii jiran raawwachuun hojii ittisa walitti bu'iinsaa bu'a qabeessa ni taasisa.

- Jaarsoliin biyyaa akka iddo walitti bu'iinsicha hin dhaqne taasisuu
- Abbootiin amantaa gareewwan walitti bu'iinsa irratti hirmaannaa taasisan akka gorsan taasisuu yoo ta'uu baates akka dheekkaman taasisuu
- Qaamolee walitti bu'iinsicha irratti hirmaannaa taasisan waliin waliin mari'achuu, waliigaluu
- Gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiran akka gara waliigaltee ga'an gargaaruu/akka waliigalan taasisuu
- Wantoonni manca'an yoo jiraatan sirreessuu/deebisuu

B. Dhihaannaa ittisa walitti bu'iinsa bu'uurawaa

Structural prevention approach

Ilaalchi ittisa walitti bu'iinsaa kun ittisa walitti bu'iinsaa kana ilaalcha ittisa walitti bu'iinsaa yeroo dheeraa jedhamuudhaan ni beekama. Ilaalcha ittisa walitti bu'iinsaa kanaan xiyyeffannoon kan inni irratti taasifamu gaaffilee hawwaasaa bu'uraa irratti dha. Bu'uura Ilaalchaa kanaan walitti bu'iinsa ittisuun hojii yeroo dheeraa kan gaafatu yommuu ta'u xiyyeffannoon isaas rakkoo yeroowaa qabbaneessuu irratti osoo hin taane fulla'iinaan kan inni hojjetame hojii furmaataa irratti dha. Walitti bu'iinsa ittisuuf hiyyummaa maqsuun, cunqursaan siyaasaa fi dinagdee goodiinsa qabeenyaa haqa hin taane hambisuu wal-qixxummaan amantaa fi aadaa akka jiraatuu fi dhimmoonni kana fakkaatan murteessu ta'uun isaanii murteessaa ta'uu isaanii akkaataa dhihaannaa kanaan hojii irra ni oolfama.

Ilaalchichi walumaagalatti bifi isaa guutuu kan ta'e /comprehensive/ yommuu qabaata furmaatichaaf wantoota murtaa'oo ta'an irratti xiyyeffachuu osoo hin taane hawwaasni gaaffilee bu'uraa kanneen ta'an irratti deebisuu irratti ni xiyyeffatu. Bu'uruma kanaanis adeemsa isaatiin dubartoonni fi dargaggooni naannawaa walitti bu'iinsaa irratti hubannoo isaan qaban guddisuu irratti haqummaan hir'achuu isaa hambisuu irratti xiyyeffanno ol'aanaan ni taasifama.

3.11. Tarsiimoo Waliitti Bu'iinsa Ittisuu Strategies

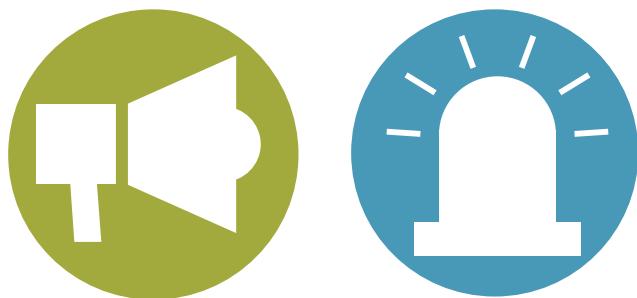
Walitti bu'iinsa Ittisuuf tarsiimoowaan bu'aqabeessa hordofuun barbaachisaadha. Kanatti aansee tarsiimowaan dhiyaatan walitti bu'iinsa ittisuuf gochoowan walduraa duubaan raawwatamanii dha.

A. Mallattoowwan walitti bu'iinsaa adda baasuu

Identifying signs of conflict

Mallattoowwan walitti bu'iinsaa adda baasuun hojiwwan walitti bu'iinsa (fincila) ittisuuf hojjetaman keessaa isa angafati. Akkuma beekamuu yeroo ammaa addunyaa keenya keessatti teekinoloojiwwan ammayyaa adda addaa fayyadamuudhaan balaawan uumamaa adda addaa osoo hin mudatiniin dura meeshaalee dursanii akekkachiisa kennaniin/Disaster detectors/dhugoomaniiru. Kanaanis balaawan tasaa kanneen akkaataa gaariitti keessumsiisuu fi miidhaawan ga'an hir'isuuf; yoo dandaa'ames guutummaan guutuutti hambisuu tattaaffin taasifamaa jira.

Fakkii 10: Dambalii/Dhahaan Galaanaa

Fakkeenyaaaf naannawaa tokkotti dambaliin/dhahaan galaanaa ykn sochiin lafaa osoo hin quunnaminiin/hin mudatiniin dura meeshaaleen akeekkachiisa kennan addunyaa irratti babal'achuu irratti argamu. Meeshaaleen kunneen dambaliin/dhahaan galaanaa ykn sochiin lafaa osoo hin quunnaminiin/hin mudatiniin duramallattoowwan isaan agarsiisan bu'uura godhachuudhaan dha. Wantoota nama fayyadan kana fayyadamuudhaan mallatoo akeekkachiisaa dabarsu. Mallattoowwan akeekkachiisaa mul'atan irratti hundaa'uudhaanis motummooni tarkaanfii ittisaa ni fudhatu; uummatoota isaaniis hin akeekkachiisu. Walitti bu'iinsi balaa uumamaa miti. Garuu yeroo hunda karoraa fi fedhiidhaan kan dhufu osoo hin taane yoo mallattoowwan isaa hin beekne ittisuufis ta'e miidhaa ga'u hir'isuuf ni rakkisa.

Fakkii 11: Balaa Dambalii/Dhahaan Galaanaa

Kutaa kanatti mallatoo walitti bu'iinsaa jedhamanii hayyootaan taateewwan hawwaasummaa tarreeffaman tarreessuuf kan yaalu yommuu ta'u kanaan alattis naannoowwan adda addaa biyya keenyaatti taateewwan mallattoowwan mudannoo walitti bu'iinsaa jedhamanii beekaman tarreessuuf ni yaalame.

- Iddoo gabaa irraa fagaachuu ykn bittaa ol'aanaa hin baratamne yeroo tokkotti adeemsisu
- Sababa malee dhaadhannoowwan/hokkaroota dhageessisu
- Sirboota dammaqsa fincila/wal-dhabdee
- Beeyiladoota gara dheedichaatti bobbaasuu dhiisuu fi kkf

Kana malee dhimmichi kan ol ka'e akka ta'e – sadarkaa sabummaatti ykn biyyaatti mallattoowwan mudachuu finciloottaa argaman taateewwan ta'an kanneen kanatti aananii jiraniif dha.

- Garaargarummaa qooddii qabeenyaa yeroo dheeraaf hawwaasa keessa ture
- Sabni tokko saba kan biraa irratti dhiibbaa hawwaasummaa fi dinagdee yeroo dheeraa ture geessisu
- Siqiqqii Hawwaasummaa / popular discontent
- Qaala'iinsa jirenyaa ol'aanaa /High inflation
- Haleellaa deddeebi'ee hawwaasa tokko irra ga'u
- Gareewan hidhattoonni mormitootaa uumamuu

Kanneen araman olitti ibsaman ykn mallattoon ficiaa bu'uuraa dabalataa hawwaasa keessatti mul'achuun isaa qofa isaa akka walitti bu'uunsi mudatu taasisuu dhiisuu danda'a. Mallattoowwan walitti bu'iinsaa hedduunis osoo walitti bu'iinsi hin uumamin yeroo dheeraaf hawwaasa keessa turuu ni danda'u. Waan ta'eefuu, mallattoowwan gurguddoon isaan ta'anii garuu sababa tasaa kan biraatiin walitti bu'iinsichi dhohuu ni danda'a.

***Walumaagalatti; mallattoowwan walitti bu'iinsaa adda baasuun
walitti bu'iinsa ittisuuf hojii isa ol'aanaa yommuu ta'u biyyi keenya,
naannawaan keenya, dhaabbatan amantaa nuti geggeessinuun,
mallattoowwan naannawaan maatii keenyaatti arginuuf xiyyeffannoo hin
laannu yoo ta'e miidhaan nuti hin barbaanne mudachuu ni danda'a.***

B. Taatota walitti bu'iinsaa adda baasuu

Identifying key actors

Yaadni kun kan inni irratti xiyyeffatu qaamolee fi qooda fudhattoota walitti bu'iinsaaf ka'umsa ta'an irratti qofa osoo hin taane qaamolee nageenyaaf gumaacha taasisuu danda'an adda baasuus of-keessatti ni hammata. Fedhii, ejjannoo, jabinaa fi laafina qaamolee walitti bu'iinsa irratti hirmaanna taasisanii beeku immoo ni ilaallata. Kana beekuuf immoo gaaffilee kanatti aanan akka meeshaatti fayyadamuun I dandaa'ama.

- Qaamoleen walitti bu'iinsa irratti hirmaattota ta'an eenu fa'i? maddi dhageettii fi degarsa argachuu isaanii maal?
- Taatonni kun sadarkaa kamiin hirmaattota?
- Fedhiin isaanii maal?
- Humna/qabeenya isaan qaban maal?
- Eenyufaa waliin wal tumsanii hojjetu?
- Maaltu dhiibbaa isaan irraan ga'a?
- Kaayyoon isaanii maalii dha?

Gaaffilee kanaa fi kanneen biroo gaafachuu fi beekuuf yaaluudhaan taatota walitti bu'iinsaa adda baasuun ni dandaa'ama. Taatota adda baasuun walitti bu'iinsa ittisuuf tattaaffii nuti taasifnuun bu'a-qabeessa akka nuti taanuuf nu gargaara.

3.12. Deebii Bu'a-qabeessa

Effective response

Tooftaaleen armaan olitti caqasaman walitti bu'iinsa ittisuuf akka qophii dursaatti odeeefanno gargaaruu danda'an yommuu ta'an xumura irratti kan eegamu immoo deebii bu'a-qabeessa ta'a.

Kun egaa akka haala dhimmichaatti kan murteeffamu yommuu ta'u walitti bu'iinsi tokko tokko akka amala isaaniitti tarkaanfii hariifachiisaa kan gaafatan fi kan hirmaanna abbootii taayitaa/aangoo barbaadan ta'uu ni danda'u; kanneen biroonis immoo giddu-galtummaa abbootii amantaatiin ni qabbanaa'u; yeroo biraa immoo walitti bu'iinsa ittisuuf dhimmicha yeroof callisanii ilaaluu fi xiyyeffannoon ija osoo irraa hin buqqifatin ilaaluun murteessaa ta'a. Tarkaanfin adeemsa ittisa walitti bu'iinsa tokko irratti bu'a-qabeessa ta'e yeroo hunda ni hojjeta jechuus miti. Waan ta'eefis, akkaataa haala dhimmichaatti deebii madaalawaa kennuu barbaachisa fi tarsiimoo ittisa walitti bu'iinsa bu'uurawaa dha.

Hojjin ittisu abdii bu'a-qabeessummaa kan inni agarsiisu walitti bu'iinsi gara tarkaanfii humnaa dhufuu isaan dura hojji akekkachiisaa dursee hojjetame irratti dha; dhimmoonni walxaxoo osoo hin ta'in, ejjannoosan osoo hin cimin, mirota osoo isaan hin geggeessin, walitti dhufeeyna irra caalmaan osoo hin miidhaminin dura tarkaanfii akekkachiisaa bu'a-qabeessaa fudhatamuun irra Mikulaschek and Romita (2011).

4. BOQONNAA SHANAFFAA: BU'URAALEEWWAN WALITTI BU'IINSA TO'ACHUU

4.1. Seensa

Walitti bu'iinsa to'achuu fi balaa hamaan osoo hin ga'in akkaataa rogummaa qabutti qabuudhaan hanga ammaatti hunda-galeessi bu'uuraa hamma ammaatti argaa jiru fidneen karaa qabiinsa walitti bu'iinsaa murteessoo ta'an, kan wali walii isaanii wal qabatan garuu adeemsa fi bu'aa ofii ofii isaanii fidan sadii ni ilaalla. Yaadni isaa ifa nuuf ta'ee akka kaanuuf karaawwan qabiinsa/hooggansa walitti bu'iinsaa kan ittiin jennee kan wal irraa addaan hin bane, qofa isaanii kan hin dhaabbanee fi baaqqueen ga'aa ta'uu dhabuu isaanii dha. Dabalataanis karaan inni tokko dirqama isa kan biraaj irraa adda ni ba'a jechuu ta'uu dhiisuus ni danda'a. Caalmaattuu yoom, eessatti, eenyetu, akkamitti itti haa fayyadamnu kan jennu adda baafnee bifa gargaaruun ni ilaalla. Karawwan qabiinsa/hooggansa walitti bu'iinsaa kunneen bulchiinsa walitti bu'iinsaa, walitti bu'iinsa hiikuu fi walitti bu'iinsa jijiiruu/gara haala wayya'aatti ceesisuu jedhamuun ni qoodamu.

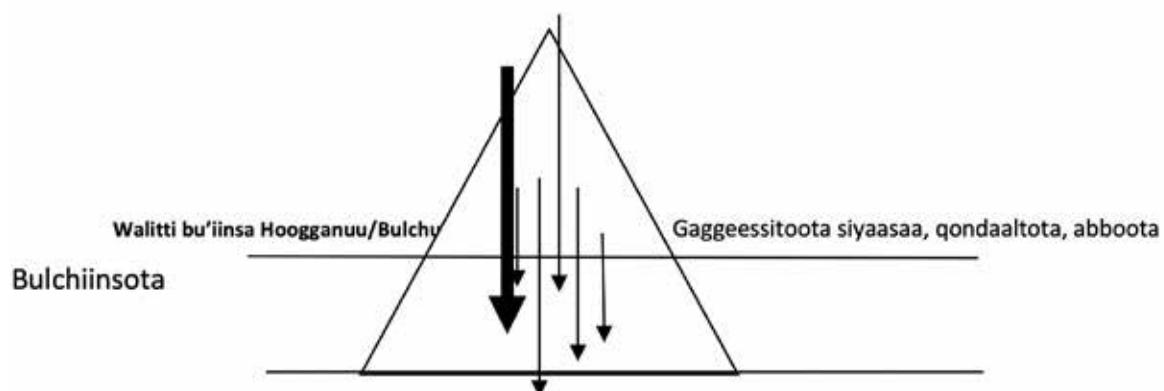
A. Bulchiinsa walitti bu'iinsaa

Conflict management

Karaa Hooggansa walitti bu'iinsaa kan jedhamu wal-dhabdee ykn miidhaa uumame adeemsa akkaataa rogummaa qabutti to'achuu yommuu ta'u keessumattuu jeequmsa, tasgabbiin dhibuu dhaabsisuuf dursi ni kennama. Kana irraa kan ka'es ka'umsa walitti bu'iinsichaaf akka sababa guddaa dhimma ta'u qotanii baasuun irratti xiyyeffannoон hin taasifamu. Ka'umsi hooggansa walitti bu'iinsaa wanta walitti bu'iinsa hiikuu ykn maqsuu danda'u miti kan jedhu irraa yommuu ta'u walitti bu'iinsa maqsuuf yaaluu irra akka gaariitti hoogganuu ykn waliin jiraachuu beeku barbaachisa yaadni jedhu kan irra miijanuu dha. Kanaafis fayidaa garee lamaanii eegsisuudhaan walitti bu'iinsa/jeequmsa mul'atu to'achuutu furmaata malee walitti bu'iinsa hundee irraa maqsuun kan dandaa'amu miti gara yaada jedhuutti madaalliiin isaa caala. Walitti bu'iinsi rakkoo qaalyiinsa siyaasaa ykn dinagdee waan ta'uuf isaaniin akka gaariitti qabu/to'achuu danda'u yommuu ta'u; dabalataanis gara wal-ta'iinsa/wal-danda'u seena qabeessa ta'eetti fiduu dandeessisuu dha. Walitti bu'iinsa hoogganuu kan jedhu yaad-rimee kanaa dha.

Akka sadarkaa sadarkaa isaatti hooggansa walitti bu'iinsaa keessatti hirmaattota ta'an gaa'elaan yoo ta'e abbootiin warraa, dhimma amantaatiin yoo ta'e, geggeessitoonni amantaa, aanaadhaan yoo ta'e abbootii aangoo bulchiinsa isaatiin, sadarkaa biyyaatti yoo ta'e immoo geggeessitoonni siyaasaa fi waraanaa qaamolee dhimmoota ol'aanaa irratti argaman kan irratti hirmaatan dha. Nuuf hunda-galeessa kan ta'u dhimmoota amantaa fi hawwaasummaatiin yommuu ta'u, walitti bu'iinsaaf/jeequmsaaf namoonni dhiibbaa geessisuu dandaa'anii fi dubbatanii dhageessifatan fakkeenyaaaf hooggantoonni, beektonni amantaa fi namoonni beekamoon adeemsa ittisa walitti bu'iinsa kanaa keessatti taatota gurguddoo dha.

Mala/tooftaa to'annoo walitti bu'iinsaa kana keessatti **Ejjanno**¹ mariif hin dhihaatu; **Fedhiin**³ garee lamaanii Haalli hin wal danda'u yommuu calaqqisu rakkooowwanis Haalli qixxummaan qooddachuu ni argama. Tooftaan fayidaa irra oolu irra caalmaan taayitaa waliin kan wal qabatee yommuu ta'u sodaachisuu, abbaa seerummaa, dhiibbaa dhowwaa fi wantoota wal fakkaatanii dha. Bu'aan isaas jeequmsa dhaabsisuu, tasgabbeessuu, dhokaasa dhaabsisuu, waliigaltee bulchiinsummaa fi haala tasgabba'aa fiduu dha. Karaan kun maatii irraa eegalee sadarkaa ol'aantummaan hojii irra yommuu oolfamus ni mul'ata. Hannisaa, humna, tarii maallaqas ni dabalataa. Iddoon ka'umsa to'annoo walitti bu'iinsaa olii, of-irraa, gaggeesaa, bulchiinsa ykn abbaa taayitaa irraa jedhamuu ni danda'a.

B. Walitti bu'iinsa hiikuu/furuu

Conflict resolution

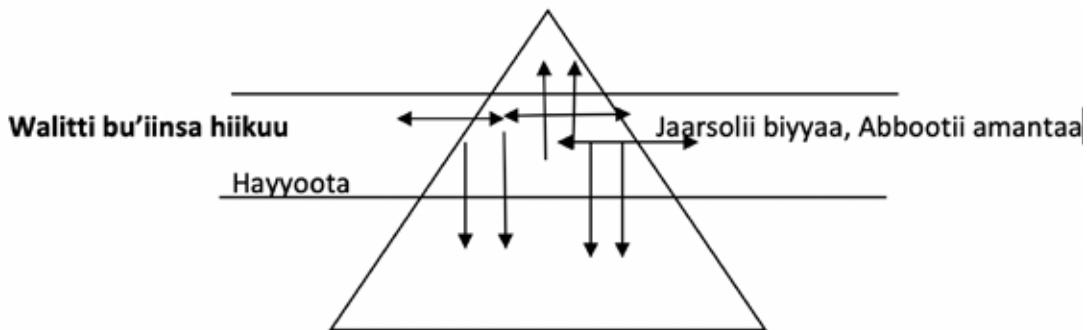
Walitti bu'iinsa hiikuu kan jedhamu adeemsaa bu'uura, sababa fi ka'umsa isaa irra irraa ga'uun kan xiyyeffatu yommuu ta'ukallattiin jeequmsa (haleellaa; reebicha; gudeedu); (kittaanuu, gaa'ela dirqamaa, dubartoota miidhuu/gidirsuu) aadaa irraa ka'ee fi caaseffamaa (aangoo wal hin madaalle, malaammaltummaa, haqaaqqaluu/haqa dhorkuu walitti bu'iinsa to'achuu dha. Ka'umsi walitti bu'iinsaa fedhiin namaa bu'uurawaa ta'e guutuu dhabuu dha gara kallattii jedhuutti ilaalacha madaallii isaa luuccessuu dha. Walitti bu'iinsi rakkoo waloo (waliini) dha. Furmaanni isaas fedhiin namootaatiin kan dhufuu dha jechuu dha. Dhimmi fedhiin bu'uuraa namootaaf guutuu dhabuu waan ta'eef kan walitti bu'iinsi ittiin hiikamus fedhiin bu'uuraa namootaa jechuunis wantoota uumamaa kan ta'an biliisummaa, gaaffii eenyummaa, haqummaa, guddinaa fi wal-qixxummaa adeemsaa hirmaattummaa deebisuu ti. Walumaagalatti hirmaattummaan hawwaasaa walitti bu'iinsichaaf furmaata ni fida yaada jedhu waan ta'eef hawwaasichi gochaa taasisuun keessumattuu hojii jaarsummaa fi yaada haaraa maddisiisuun qaamolee sadarkaa gidduu jiraniin hujjetame walitti bu'iinsa hiikuu/maqsuu ni danda'a jechuu dha.

I. Ejanno:- kan jedhamu fayidaalee qabatamoo hedduu jedhamanii kanneen yaadaman gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiran naaf ta'u qaba jedhanii isaan dhiheessan fayidaa garee ykn waloo eegsisuu dha. Amantaa, qajeelfama, amalootaa fi gurmaa'insa walitti hidhuudhaan fayidaa ofii naaf ta'u irratti hundaa'e adeemsaa giddu-galeessa kan godhatee dha. Seensuma isaa irraa ejannoon koo kana jennee dubbanna jechuu dha.

Kunis namoota dhuunfaa ykn gareewwan giddutti marii kallattii ykn al-kallattii taasisuu ni dabalataa.

Adeemsa kana keessatti Qaamoleen kunniin haala garaagarummaa isaanii beekuuf waliin ni hojjetu; fedhii isaanii, hawwa isaanii, ykn siqiqii isaanii guuttachuuf karaa filannoo ni uuma. Dirqisiisummaa hin qabne, fedhii namootaa irratti kan hundaa'e, rakkoo waliin hiikuu walumaagalatti jaarsummaa fi wal-ta'iinsa waliinii irratti adeemsa ga'uu dha. Tooftaa marii, gorsa, wal-ga'iwwan, leenjiwwan fi giddu-seentummaa garee sadaffatiin hojii hiikuu walitti bu'iinsaa hojjetamuu dha.

Kana keessattiirra caalmaan hirmaannaan kan taasisan qaamolee hawaasaa sadarkaa giddu-galeessa irra jiran yommuu ta'u keessumattuu giddu-seentummaa abbootiin amantaa, namoonni beekamoona, jaarsoliin biyyaa, Barsiisonni yuunivarsiitii, hojjetoonni mootummaa, waldaaleen ogummaa, waldaaleen dubartoottaa fi dargaggoo fi sooramtoonni taasisan fi adeemsa giddu-galeessa (Jaarsa) ta'u dha. Gidduu irraa gara gadii, cinaa fi gara oliitti kaara walitti bu'iinsi ittiin beellamamu dha. Laadaraay adeemsa kana tooftaa walitti bu'iinsa gidduu irraa gara alatti hiikuu taasifamu ittiin jedhu. (Laadaraay : 1997)

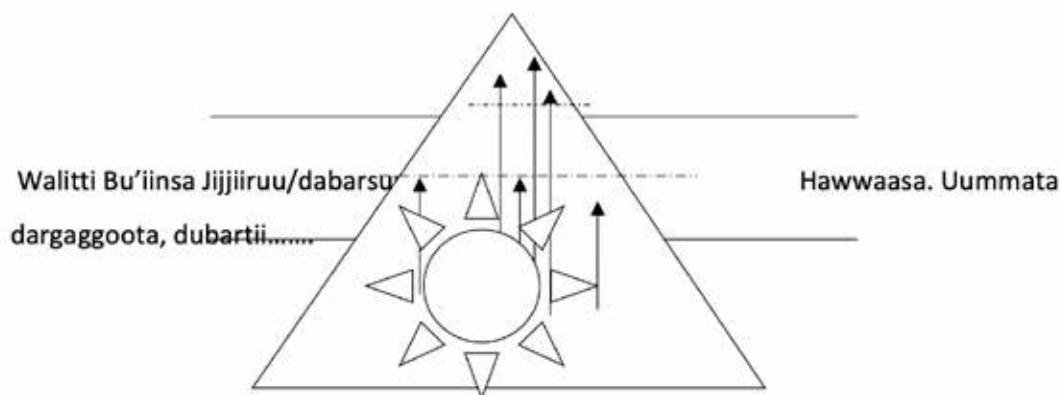

C. Walitti bu'iinsa ceesisuu

Conflict transformation

Walitti bu'iinsa jijiiruu/ceesisuu yommuu jedhamu jijiirama kallattii, adeemsa, bu'aa, caasaa fi tattaaffii ijaarsa nagaa yeroo dheeraa irratti xiyyeffate yommuu ta'u, kaayyoon isaa walitti bu'iinsa kallattawaa, caasawaa fi aadawaa guutummaan guutuutti fullatiidhaan damdamachuu danda'uu jechuu dha. Dhimma walitti bu'iinsaa tokko bira taramee yaaduu fi tooftaalee walitti bu'iinsa hiikuu duraan ilaalle irratti adeemsa tarkaanfii dabalataa fudhachuu ti. Malli akkaataa walitti bu'iinsa kana hiikuu kutaa hawaasichaa hunda hirmaachisu yommuu ta'u kallattiin hordofamus gadi irraa gara oliitti dha. Taatee guddaan hawaasaa inni hedduu fi guddaan; kallattii Qaama furmaataa taasifamee kan itti fudhatamuu dha.

Haqummaa hawwaasaa fi jijiirama caasawaaf qabsoo addaan hin cinnee dha. Kanaafuu, walitti bu'iinsa akka wanta hamaa fi maqfamuun irra jiraatuu taasisanii ilaaluu osoo hin taane akka wanta jijiirama fiduu fi ka'umsa guddinaatti akkasumas humna waliigalaa taasisanii dhimma ilaaluu dha. Karaa gara karaa seensa wanta haaraa waan ta'eef akka mudannoo gaariitti fudhatamee gara haala haaraa lammaffaa itti hin deebinee keessa carraa seensa ta'ee kan yaadamu dha. Kanaafuu, kutaa hawwaasa hunda keessa kan jiran kallatiidhaan hirmaattotaa fi wal deggartoota ta'anii kallattii wal qabatanii ittiin jijiiramanii dha. Hundee irraa ka'ee karaa to'annoon walitti bu'iinsaa gara kallattii hundaatti kan taasifamuu dha. Buqqisa-hundee ce'umsa hawwasaa kan agarsiisuu dha jedhamuu ni danda'a. Akka cuunfaatti/gudunfaatti yaada gaarii nuti fudhachuun nurra jiraatu karaan ittiin hiikan tokko isa kan biraan irra ni wayya kan jedhu utuu hin taane karaa walitti bu'iinsi ittiin hiikame isa kamiin yoom fi maaliif fayyadamuu akka nurra jiraatu adda baasanii beekuu irra dha.

Biyyi keenya Itiyoophiyaan adeemsa tiraansiformeeshinii keessatti biyya argantu waan taateef yaada kana akka rogummaa qabutti hubachuun barbaachisa ta'a. Hawasni ni jijiirama jechuun namoonni sadarkaa giddu-galeessa irra jiran ni jijiiraman jechuu dha. Hooggantoonni sadarkaa sadarkaan jiran kan isaan ka'an kutaa hawwaasaa giddu-galeessa keessaa waan ta'uuf Isaanis kan jijiiraman ta'u jechuu dha. Tiraansiformeeshiniin jijiirama/ce'umsa hunda-galeessa waan ta'eefuu ka'umsa walitti bu'iinsaa kan ta'an kan akka bulchiinsi gaariin dhibamuu, malaammaltummaa fi iddo seera-dhabeessaa kan ittiin argatan ta'u jechuu dha. Dabalataanis, hawwaasichis gatiittii isaaniin ittiin baatu gola dhoksu hin qabaata. Xumura irrattis kanneen ittiin walitti bu'iinsi to'ataman sadan sadarkaa guddinaa hawwaasa kami illee keessatti kan argaman ta'an illee Akkuma walitti bu'iinsi gara haala fooyya'aatti ceesisuun dandaa'ametti safartuu guddinaa taasifamee ni ilaalamu.

5. BOQONNAA JAHAFFAA: TOOFTAALEE BARATAMOO WALITTI BU'IINSI ITTIIN HIIKAMU

5.1. Seensa

Hawaasa keessatti yommuu walitti bu'iinsi uumamanitti namoonni walitti bu'iinsa kanneen hiikuuf tooftaalee adda addaa ni fayyadamu. Akka haala, wal-xaxxummaa fi gosa rakkinoota sanaatti amantaadhaan, aadaadhaan ykn sirnoota ammayyawaadhaan walitti bu'iinsi osoo hiikamuu ni hubatamu. Tokko tokko tooftaalee walitti bu'iinsi ittiin hiikame guddaa yommuu ta'an kanneen biroon immo tooftaalee walitti bu'iinsa ittiin hiikuuf akka filannootti fudhataman jedhamuun adda ba'aniiru. Tooftaalee walitti bu'iinsi ittiin hiikaman kanneen walitti bu'iinsa hiikuu amantawaa, jaarsummaa, waliigaluu, abbaa seerummaa araaraa, mana murtii fi walitti araarsuu yommuu ta'an kanatti aansinee tarreedhaan ni ilaalla.

5.2. Bu'ura Amantaan Walitti Bu'iinsa Hiikuu

Sababa amantaa waliin wal qabatuun walitti bu'iinsi hedduun yommuu ka'anitti yoo hubatame illee; amantaan sababa walitti bu'iinsaa ta'anii miidhaawwan ga'uuf ka'umsa taatee/mudannoo isaan ittiin ta'an yoo jiraate illee amantoota hundaaf nagaan bu'uura/hundee isaaniiti yoo jedhamee kan dhugaa irraa fagaate hin ta'u. Nagaan siif haata'u yookaan Assalaamuu-aleeyiikum osoo hinjedhin hordofaan amantaa hin jenne hin jiru. Nagaa barsiisu, lallabu, kadhannaq kan taasisanii fi sirnoota rogummaa qabu jedhan kanneen biroo ni raawwatu. Walitti bu'iinsi akka ibidda gammoojji akka tasaa ka'ee namoota hedduu miidhuu ni danda'a. Nagaan garuu akkas miti. Nagaan kan facaafamu, itti soqamu, kan eegamu, kan guddatuu fi akkasumas kan ija godhatu ykn ykn iji isaa kan mul'attuu dha. Nagaan akka tasaatti argamu hin jiru. Akka nagaan dhufuuf yeroo, hojii, eegumsa kan barbaachisu waan ta'eefuu dhaabbileen amantaa gama kanaan hojii hedduutu isaan irra jira jechuu dha-hojjechuuttis jiru.

Kanaafuu, yeroo walitti bu'iinsi uumamuttis ta'e uumamuu isaatiin dura dhaabbileen amantaa karaa walitti bu'iinsa ittiin ilaalanii fi ittiin hiikan ni qabu. Hagam tokko ta'u illee haala amantaan amantaa irraa adda ittiin ta'u jiraatu illee bu'urummaadhaan waan hin taaneef kanatti aansinee ni ilaalla. Karaawwan walitti bu'iinsa hiikuu amantootaan taasifaman fedhii amantootaa ykn hawaasichaa guutuuf walitti bu'iinsa isaan uuman sirna amantichaa bifaa bu'uureffateen nagaa fiduuf kan balleesse adda baasuudhaan, dhugaa waliin dudubbachuudhaanfi gatii balleessa kafalchiisuudhaan gareewwan wal lolan gidduudhaa walitti dhufeenyaa addaan cite akka itti fufu sirna ykn dirqama amantaa dha. Amala isaatiin qaamolee afur giddu-galeessa kan taasisee dha; isaanis: Uumaa, abbootii amantaa, hawwaasaa fi gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiraniif dha.

Ga'een uumaa abbaan balleessaa qabu akka amanu taasisuu dha; dhiifama jechuu fi akka waaqummaa isaatti adabbii kennuu (firdii kennuu ta'a). akka akka amantaatti uumaa jalaa wanti dhokatu hin jiru jedhamee ni amanama. Kanaafuu, kan miidhaa qaqqabsiisa akka hin sobneef uumaa/waaqa duraatti ni gaafatama. Kanaafuu, kan maqaan uumaa kan balleesse badii isaa akka amanu ykn cubbuu isaa himatu ni taasisa jechuu dha. Yeroo hedduus maqaa uumaatiin ykn akkaataa deemsaa amantiin isaa eyyamuun ni kakata.

Geggeessitoonni amantaa shoora abbummaa bahuudhaan uumaa, miidhamaa, miidhaa fi hawaasicha gidduu dhaabbachuudhaan hojii jaarsummaa ykn dhiifama kadhachuu ni hojjetu. Amantaadhaan walitti bu'iinsi dhimma namoota dhuunfaa qofa taasifamee waan hin fudhatamneef uumaanis, gareen walitti bu'iinsaaf saaxilamanis, hawaasichis ga'ee fi fedhii ofii-ofii isaanii ni qabaata. Kanaafuu, ga'een fedhiifi itti gaafatatummaa hunda guutuu irra caalmaan gaggeessitoota amantaa irratti kufa. Kanaafuu, dhaabbileen amantaa walitti bu'iinsa hiikuuf karaawwan kanatti aananii jiran ni fayyadamu:

1. Kadhanna (du'ayii) taasisuu: Fedhiin gareewwan hunda uumaa fuul-duratti dhiheessee dhiifama kadhachiisuu jechuu ta'u ni danda'a.
2. Gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiran walitti dhiheessuu: Shoora abbummaa taphachuudhaan kan miidhame, kan miidhee fi gosa miidhamichaa adda baasuun jechuu dha.
  - Miidhamicha beekuu/adda baasuun
  - Sababoota isaa hubachuu
3. Fedhii garee hunda guutuuf carraaquu: Kanneen walitti bu'iinsa keessa jiran hundinuu fedhii ofii-ofii isaanii ni qabaata jedhamee amanama. Kanaafuu, fedhii hunda taroeffamaan adda baasuun, ga'uu.

Fakkii 12: Gosoota fedhii

Fedhii

Fedhii isa miidhamee

Fedhii isa miidhee

Fedhii hawaasaa

4. Waligaluu: Maqaa uumaatiin, bu'uura sirna amantichaatiin waligaluu/ walitti dhufeenya gara iddo Isaatti akka deebi'u taasisuu ykn araarsuu – Waa'ee araaraa boqonnaa itti aanu keessatti waan kaafnuuf yeroodhaan yaada kana waliin wal qabsiisuu ni yaalla.

5. Beenya rogummaa qabu darbee darbees adabbii kennuu: Amantaawan keessa beenya wal madaala kaffalchiisuus haata'u adabbiin amantawaan amantaawan hedduudhaan kan ittiin hoijetamu dha. Akkataa hammeeny walitti bu'iinsicha fi miidhaa inni geessisees ilaalamay haalichi akka uumamuuf Sababoota kanneen ta'an irratti dheekkamsa sadarkaa adda addaa qabu, adabbiin hawwaasummaa irra ga'uu ni danda'a. Kun immoo akka walitti bu'iinsi hin uumamne, ittisuufis ni fayyada jedhamee itti amanama.
6. Barsiisuu: Amantoota keessatti walitti bu'iinsa sababa godhachuuudhaan barsiisaafis haata'u miidhaa inni hordofsiisu hir'isuuf barumsi ni kennama. Kitaaboleen amantawaan gama walitti bu'iinsa maqsuu fi gama nagaatiin wanta isaan barsiisan waan jiruuf isa bu'uureffachuuudhaan barumsi ni kennama. Barumsi walitti bu'iinsa ittisuuf, hiikuu fi ijaarsa nagaaf karaa gaarii dha.

Isaan kana akka karaa hiikumsa walitti bu'iinsa bu'uurawaatti fudhanne malee kana irra irra kan bal'atan tooftaa walitti bu'iinsi ittiin hiikamu ittiin baruu qabnu akka akka amantaatiin jiraachuun isaa ifa dha. Yeroo barumsaa/leenjiitti akkataa barbaachisummaa isaatti kaasuu ni dandeenyaa.

5.3. Jaarsummaa

5.3.1. Murtii Yaad-rimee Jaarsummaa

Jaarsummaan namoonni dhuunfaan ykn gareewwan akka walitti bu'iinsa isaanii hiikanif gargaaruuf gargaarsa adeemsa garee sadaffatiin adeemsi ittiin taasifamuu dha. Jaarsoliin ykn gareewwan sadaffaan namoota ogummaa ittiin walitti bu'iinsi ittiin hiikame bu'uuramaa qabaniin yommuu ta'u namoota lamaan ykn isaa ol namoota ta'an yeroo walitti bu'iinsa keessa ta'anitti bu'uura gaaffii garee tokkootiin ykn garee hundaatiin haalicha hiikuuf gidduu ni seenu. Kun akkas yommuu ta'u namoonni ykn Qaamoleen walitti bu'iinsa keesa jiran aangoo aadaa ykn uumamaa kan hamilees ta'e hawwaasaa kabajuuf dirqamatu iusaan irra jira. Jaarsummaan naannawaa addunyaa hundatti gosa isaa fi falaasama isaatiin adda.

Biyyoota tokko keessatti jaarsi kan hin loogne, aangoo/ barumsa kan qabu fi murtii kennuu nama humna hin qabne dha. Garuu hawwaasa kanneen biroo keessatti abbootii dhimmoota lamaaniin kan beekame, hamma tokkos ta'u humna murteessuun kan qabu fi kan amanamu ta'uun isaa irra caalmaan barbaachisa dha. Itiyoophiyaattis ta'a biyyoota Afirikaa hedduun kana irraa adda kan ta'e miti. Iddoo hedduutti qu'annoodhaan mirkaneessuuf akkuma yaalame jaarsoliin gareewwan wqalitti bu'iinsa qaban biratti fudhatama ol'aanaa argachuun isaanii, murtii gaarii irra ga'uu danda'uun isaanii fi aadaa isaa beekuun isaanii hiika adda ta'e kennaaf.

Walumaagalatti jaarsummaan fedhii/eyyamaa irratti kan hundaa'ee fi aangoon murtii kennuu isaa gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiraniif dabarsanii kennuu waliin kan wal qabatee dha. Ga'een jaarsoli abbootiin dhimmaa akka mari'atanfi furmaanni fedhii isaanii guutuu akka uumamuuf iddo qabeessaa fi adeemsa caasaa uumuu dha.

Itti gaafatamummaan jaarsaa irra-guddeessaan adeemsa isaa to'achuu fi namoonni walitti bu'iinsa keessa jiran gara furmaataa akka ga'aniif haala mijeessuu dha. Murtichi fedhii fedhii garee walitti bu'iinsa qabanii fi duudha hawaasichaa kan eege ta'u qaba. Jaarsi keessumattuu hirmaattotaaf hooggansa amala bu'urawaa ta'e kenuudhaan namoonni fedhii isaaniitiin gara waliigaltee waloo akka ga'aniif gargaaruutu irraa eegama. Bu'aan isaas yeroo hedduu fedhii hunda kan guutuu dha jedhamee eegama.

5.3.2. Garaagarumma jaarsummaafi karawwan bira walitti bu'iinsi ittiin hiikamu

Wantoonni bu'uuraa kanatti aananii jiran Jaarsummaan Karawwan Walitti Bu'iinsi Ittiin Hiikamu Kan Bira irraa ittii adda ta'anii dha:

- Adeemsi isaa fedhiidhaan/eyyamaan kan taasifamuu dha. Abbootiin dhimmaa (Qaamoleen kunneen) jaarsaaf hin dirqisiifaman, sa'atii barbaadanittis adeemsicha addaan kutuu ni danda'u.
- Jaarsummichi qaamota hunda biratti fudhatama kan qabu ta'u qaba.
- Jaarsoliin gumaacha guddaa isaan taasisan adeemsi isaa akka eegamu taasisuudhaan dha. Kunis jaarsoliin adeemsa jaarsummichaa ni to'atu; akka sarara irraa hin baaneef ni gargaaru; garuu dhimmi inni guddaan abbootii dhimmaaf kan dhiifamee dha.
- Jaarsoliin gareewan lamaaniifuu kan hin loogne ta'uutu isaan irra jiraatan. Kana jechuun jaarsoliin yaada furmaataa walitti bu'iinsichaaf ta'u irraa ofi qusachuutu isaan irra jiraatan. Dabalataanis, walitti bu'iinsichi sababa itti fufu isatiin fayidaan kan itti argamu, kan dhabsiisu ykn fayidaa kallattii (bifa kaffaltiitiin fayidaan argamu) garee tokko irraa kan argatan ta'anii argamuun isaan irra hin jiraatu.
- Furmaannii fi murtiwwan waliigaltee argamuun kan isaan danda'an jaarsoliidhaan osoo hin taane gareewan walitti bu'aniin dha. Ta'u kan danda'u jaarsoliin yaada furmaataa kennuu yoo dandaa'an illee abbootiin dhimmaa bu'aan fedhii isaanii eegsisuu danda'u isa kam akka ta'e ni murteessu. Jaarsoliin akka abbaa seeraa ykn akka nama firdii kennuu ta'anii hin tajaajilan.
- Jaarsummichi tooftaa/mala fedhii giddu-galeessa godhatee dha; adeemsi jaarsummaa isaa kamtu sirrii dha isaa kamtu immoo aangawaadha kan jedhu murteessuun irra, adeema dhaabbi, xiin-sammawwaafi fedhii abbootii dhimmaa (qaamolee) giddu-galeessa ta'e barbaada.

5.3.3. Amaloota bu'uuraafi adeemsa jaarsummaa

A. Sirriitti Dhaggeeffachuu

Fedhii dhala namootaa baay'ee gadi fagoo ta'an keessaa inni tokko kanneen biroon ana hubataniiru jedhanii yommuu yaadan fi kanneen biroo biratti fudhatamummaa argadheera jedhanii yommuu yaadanii dha. Nama kan biraatiin hubatamuuf ofii-ofii dabarsanii kennuu haala cimaadhaan humna warra kanneen biroo gonfachuu dha. Humna kanneen biroo gonfachuuf dubbachuudhaan osoo hin taane garuu ijoota keenyaan, sochiwwan Qaama keenyaan fi akkaataa baanaa sagalee keenyaatiin addunyaa isaan arguu barbaadan nus gama isaaniitiin ilaaluu akka barbaadnnu ifa gochuu danda'u qabna. Walitti dhufeenza kanneen biroo waliin qabnu, yoo gadi seenee fi fedhiwwan firdii kennisiisaa irraa kan madde ta'u qaba. Namoonni rakkoo isaanii dhugumaan hubachuuf yaalaa kan jiru ta'u akka ta'e yommuu beekan rakkoo isaanii fi namoota waliin bifa ijaaruun walitti dhufeenza taasisuuf ni yaalu. Dadeetii Dhaggeeffachuu gaariin walitti bu'iinsa kamiin illee haala ijaaruun hiikuuf adeemsa taasifamu keessatti hojji irra ni oola. Tarii dhaggeeffataan gaarii ta'uun abbootii dhimmaa walitti bu'anii jiran gargaaruuf daran guddaa kan ta'e dandeettii jaarsolii ykn mariisisaa ti.

Sirriitti dhaggeeffachuuun jaarsolii fi mariisiftootaaf walitti dhufeenza (haasawaa) gaariin akka jiraatuuf dandeettii itti fayyadamanii dha. Kunis kan inni ta'u abbootiin dhimmaa (qaamoleen) kunneen akka erga ifa ta'e dabarsan taasisuudhaan fi erga isaaniis sirriitti akka dhagaa'amu taasisuu dha.

B. Kaayyoowwan Sirriitti Dhaggeeffachuu

- Ergaan nama dubbatu sanaa akka dhagaa'amu argisiisuuf.
- Dhaggeeffataan miira Qabiyyee isaa fi erga isaatiin hubachuuf akka danda'uuf gargaaruu.
- Namni dubbatu sun waa'ee haalichaa hubannoo qabanii fi Miira isaanii gadi fageenzaan akka ibsataniif jajjabeessuu.
- Miira ibsuun fudhatama kan qabu fi gadi-fageenza fedhii isaanii hubachuuf barbaachisa akka ta'e akka hubataniif jajjabeessuu.
- Namni dubbatu sun miira isaa dubbachuuf bilisa akka ta'ee fi dubbachuufis naannawaa rakkoon irra hin jirre uumuuf dha.

Hayyuun Itiyoophiyaa Pirofeesar Hisqiyas Dhaggeeffachuu sadarkaa afuritti qodu (Hisqiyas, 2008):

- ✓ **Qalbiin (Sammuun) dhaggeefachuu** – Dhugaawanfi gosoota odeeffannoo kanneen biroo adda baasanii dhaga'u, hubachuuf beeku yommuu ta'an sababa-qabeessa ta'u akka dandeenye ni taasisa.
- ✓ **Onneedhaan Dhaggeeffachuu** – Fedhii gareewan walitti bu'iinsa keessa jiraniif dhaggeeffachuu/dhaga'uuf danda'u dha. Walitti bu'iinsi yeroo hedduu aarii, soda, abdi kutachu, gadda, kkf waliin kan wal qabatee dha. Miironni cimoon mariin madaallii isaa eeggate akka hin jiraanneef yeroo hedduu waan dhowwuuf gara dhimma ijottti osoo hin fuuleffatiniin dura ilaaluu fi sirreessuu nu barbaachisa.

- ✓ **Garaadhaan Dhaggeeffachuu** – Fedhii bu'uurawaa dhala namaa Dhaggeeffachuu jechuu dha. Fedhiin bu'uuraa walitti bu'iinsicha hoogganaa/kakaasaa jiru maal akka ta'e, fedhiidhaan fi wantoota fedhii isaa guutan gidduu garaagarummaa jiru adda baafnee beeku danda'uu dha.
- ✓ **Miilaaf dhaggeeffachuu** – Namni dhuunfaan/gareen kun kallattii kamiin adeemaa akka jiru fi furmaata kennuuf kennamuu isaanii/adeemsi isaanii hammam cimaa akka ta'e irratti.

5.3.4. Sadarkaalee jaarsummaa

Adeemsonni jaarsummaa ykn walitti dhufeenygaree sadaffaa keessa jiran sadarkaalee afuritti hiramaniilalaamuu ni danda'u. Sadarkaalee kana adda baasanii beekuun jaarsummaaf dhimmoota murteessoo dha.

Sadarkaa I: Seensa

Abbootiin dhimmaa gara jaarsummaa kan isaan ittiin dhufan yommuu ta'u sadarkaa kanatti wantoota bu'uuraa jaarsoliin hubachuu qaban:

- Gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiran kan hariifatanii fi kan siqjan ta'uu isaanii.
- Kaayyoo garee kan biraan kan shakkan ta'uu isaanii.
- Akka hin gowwomfamne ykn namni kan isaanitti fayyadamu ta'uu (miidhamoo) akka hin taa`ne kanneen sodaatan.
- Adeemsa jaarsummichaa keessatti maal akka uumamuu fi bu'aa isaa eeguun ifaa kan isaaniif hin taane fi.
- Wantoonni to'annoona ala akka hin taane kanneen sodaatanii dha.

Barbaachisummaan sadarkaa seensaa sodaawan kanneen mo'achuuf, hir'isuuf fi namoonni adeemsicha irratti hirmaannaa taasisuu fi adeemsichas akka amanan taasisuuf dha. Adeemsa jaarummaatti seensi simboo marichaa hunda irratti dhiibbaa ni qabaata. Namoonni yeroo hedduu sababa isaan adeemsa jaarsummaaf eyyamoo ta'aniif waliin haasa'uun wantoota fooyyessa jedhanii abdii waan godhataniif dha. Adeemsa jaarsummaa keessatti adeemsa sirriidhaan eegaluun adeemsi jaarsummaa murteessaa sadarkaa jalqabaa ti. Namoonni wal quunnamanii akka waliin haasa'an taasisuuf ofii isaatiin rakkoo guddaa kan qabu dha. Garuu amma naannawaa minjaalaatti walitti qabamuun fi waliin mari'achuun abbootiin dhimmaas (qaamoleen) wal quunnamuuf eyyamoo ta'aniiru jennee haa yaadnu. Kanaafuu, sadarkaan jalqabaa kan keeti waan ta'eef yaadadhu-kan hafe yeroo adeemsa jaarummaatti kan abbootii dhimmaa dha. Simboo, jabinaa fi adeemsa isaa murtiin gaggeessuu dhimma keeti.

Sadarkaa 2: Ibsa

Kaayyoon isaa yeroo ibsa walitti bu'iinsaatti kan araarsuuf yaada garee lamaanii dhaggeeffachuuf sadarkaa carraa uumuuf dha. Wantoota hiikamuu qabanii fi gara ful-duraatti akkamittiin itti fufuun akka irra jiraatu yeroo sammuu isaa keessatti yommuu kalaqamuu dha. Kana irra caalmaan immoo abbootiin dhimmaa (qaamoleen) kunneen walitti dhufeenyaa dandeettii taasisuu isaatiin: Fakkeenyaaaf: gama dandeettii dhaggeeffachuuf araarsaatiin abbootiin dhimmaa akka gaariitti akka dhaggeeffatamanitti isaanitti dhagaa'ama; tariis sadarkaa jalqabaa irratti abootiin dhimmaa akka waliin haasa'aniif gargaara.

Adeemsa Ibsaa

1. Qaamni inni kan biraan osoo dhaggeeffatuu tokko qaamolee gama mataa isaanittiin haalicha ni hubachiisu
2. Tokkoon tokkoon qaamaa dhugaa, miirawan, fayidaawwan fi fedhiwwan isaa calaqisiisee yommuu xumuruu kanneen isaan araarsan gabaabsan fi of-eeggannoodhaan cuunafaa/gudunfaa yaadichaa ni kennu.
3. Yaadawwan adda addaa ifa akka taasisaniif jaarsoliin gaaffii gaafachuu ykn garee inni kan biraan gaaffii akka gaafatuuf afeeruu ni danda'u.
4. Jaarsoliin dhimmicha adda baasanii ni tarreessu.

Sadarkaa 3: Rakkoo Hiikuu/Furuu/Faluu

Rakkoo hiikuun tattaaffii guddaan jalqabaa kan itti taasifamu waan ta'eef rakkoo hiikuun adeemsa araaraa keessaa sadarkaa daran rakkisaa dha. Yaadawwan tartiiba isaanii eeggatan raawwatamuu qabu jedhaman dhiheessuu dandeenye illee sadarkaa kana irratti garuu seera maal gochuun akka nurra jiraatu ibsuu hin jiru. Sadarkaan rakkoo hiikuu to'achuuf furtuuwwan ijoon:

- ✓ Dandeettii namootaa/gamtaa gabbisuu: gareewan walii walii isaanii waliin akka walitti hidhaman meeshaan taasisu – Innis dandeettii waliigaluuti.
- ✓ Dandeetti Adeemsa To'achuu: Kana jechuunis to'achuu, wanta hudhaata'e cabsuuf akkaataa adeemsa haasaa to'achuu.
- ✓ Dandeettii Rakkoo Hiikummaa: Kana jechuun abbootiin dhimmaa (Qaamoleen) rakkoon garaagarummaan akka uumamu taasise quubsaa fi ijaaraa bifaa ta'een akka waliin mari'atan meeshaa dandeessisu dha. Yaada tokko irraa gara kan biraattis yommuu ce'an yeroo sirrii akka eegan meeshaa taasisuu dha. Addunyaa ifaa keessatti furtuuwwan kanneen akka itti fayyadamnuuf caasaa ofii keenyaa bocuu nu barbaachisa; dabalataanis, akkaataa gosa walitti bu'iinsa nu quunamuun, aadaa fi hirmaattotaatiin meeshaalee keenya kana ni fayyadamna.

Tartiiba Hordofamuu Qabu

1. Abbootiin dhimmaa akka ilaalanii rakkooowwan tarreessanii dhaggeeffachiisuu
2. Qabxiilee ofi keessisuu
  - Abdii kutachuu waloo, kennamuu waliinii, qofummaa ykn.
  - Qabxiilee waloo gaarii ta'an – wanna guddiftee caqastu barbaadi garuu amanammaa qabaachuutu irra jiraatan.
3. Rakkicha hiikuuf yaadawwan maddisiisuu. Yeroo hedduu wanta tokko irratti xiyyeeffachuudhaan filannoowwan bocuun fayida-qabeessa:
  - Tokkoon tokko rakkoo unka ibsa walitti bu'iinsaa fayyadamuu.
  - Ogummoota rakkoo hiikuu fayyadamuu.
    - A. Fayidaalee/fedhiwwan irratti xiyyeeffachuu
    - B. Rakkicha hiikuuf yaada gaafachuu
    - C. Yaadawwan kanneen madaaluu
    - D. Hojimaaticha filachuu fi karoorsuu
4. Wantoota kanatti aanan hundaatti tajaajila dandeettii (ogummaa) namootaa fayyadamuu
  - Sirriitti Dhaggeeffachuu
  - Yaadawwan waloofi gaarii guddisuu
  - Miirawan fudhachuu (hubachuu)
  - Maliin marii fi ibsawwan kallattawaa ilaaluu
  - Jijiirama fidan dhaadhessuu/jajuu

Sadarkaa 4: Waliigaltee

Kaayyoon waliigaltee sadarkaa rakkoo hiikuu irratti wantoota argaman qabatamaan kaa'uu dha; Kanaafuu waliigalteen irra gaa'ame kam illee ifatti, adda ba'ee kan beekamuu, hojii irra ooluu kan danda'uu fi qajeelaa ta'uus isaa mirkaneessuu barbaachisa. Sadarkaan kun adeemsota araaraa daran murteessoo ta'an keessa dha. Kufaatiin jaarsummaa baratamaan inni tokko kan inni mudatu Qaamoleen dhimma tarreeffama hojii ira Oolmaa waliigaltichaa fi adeemsa isaa osoo hin kaa'in yoo hafanii dha. Bu'aan isaas yoo milkaa'inaan hiikame guyyoota ykn torbanoota booda garaagarummaa hiika/turjumaanaa waliigaltee haadhoo walitti bu'iinsi ammas irra deebi'ee ka'uus ni danda'a. Hanga xumuraatti of-eeggannoodhaan eeguudhaan jaarsoliin Haalli akkanaa akka hin uumamneef hojjechuutu irraa eegama.

Kanaafuu:

A. Ifa Ta'uutu Irra Jiraata

Jechoota bitaa namatti galan maqsuu (Fakkeenyaaaf: saffisaan, akka rogummaa qabutti, sababa-qabeessa) isaan kun namoota adda addaaf hiikoo adda addaa kenu. Qaamolee lamaaniif hiika wal fakkaataa ta'e jecha kenu, ifa kan ta'ee fi guyyaa fayyadamuu dha. Fakkeenyaaaf gareen A jedhamee guyyoota 30 keessatti maallaqicha deebisuuf waliigaleera.

B. Daangaa Yeroo Ilaalchisee Ifa Haata'u

Yeroo hunda fi daangaawwan yeroo ifa taasisanii kaa'uu; fakkeenyaaaf – Qaamoleen lamaan daangicha ittisuuf Adoolessa 10, 2005 irratti waliigalaniiru.

C. Madaalawaa/Haqa Haata'u

Tokkoon tokkoon isaanii fayyadamo waan tokko ta'uutu irra jiraatan – waan ta'e gochuuf/gochu dhiisuuf waliigaluutu irra jiraatan. Fakkeenyaaaf qaamni A jedhamee kana gochuuf/gochu dhiisuuf waliigaleera. Qaamni B jedhamees kana gochuuf/gochu dhiisuuf waliigaleera.

D. Wanta Qabatamaa Irratti Kan Hundaa'e Haata'u

Waliigalticha haasa'uu kan inni qabu kallatiidhaan waa'ee gareewwan walitti bu'anii fi waa'ee walitti bu'iinsichaa ta'uu qaba. Isaan gochuwaan dandaa'anii fi waa'ee wantoota to'achuu danda'aniiti jechuu dha.

E. Ifaafi Salphaa Ta'uutu Irra Jiraata

Tarreeffamni waliigaltee barbaachisa ta'u illee, waliigaltichi daran kan wal xaxe taasisuun irra caalmaan gara rakkoo hiikoo walitti bu'iinsauumuutti ykn akka gaariitti hubachuu dhiisuutti qajeelchuu ni danda'a. Yoo dandaa'ame loqoda/Afaan garee walitti bu'iinsi gidduutti uumamee fayyadamuun rogummaa qaba.

F. Karaa Itti Gaafatamummaa Agarsiisuun Haataa'u

Booda irra akka madaalamutti keessatti haa ammatamu ykn tooftaan/malli to'annoo haataa'u ykn rakkowwan gara fuul-duraatti ka'uu dandaa'an hiikuuf adeemsota irratti waliigaluu barbaachisa.

G. Tokkoon Tokkoon Qaamolee Argamanii Haa Mallatteessan

Dhimmichi erga xumuramee fi akka roogummaa qabutti erga barreeffameen booda abbootii dhimmaaf (qaamolee) kanneeniif haa dubbfamuuf. Dhimmi Jijiirama gara fuul-duraatti jiru ilaaluuf karoora dandeessisu irratti waliigaluu; isaan booda mallattoo fi guyyaan irra haa kaa'amu – jaarsoliinis, abbootiin dhimmaaf fi taajjabdoonnis yoo ta'an hundinuu haa mallatteessan – Qaamolee hundaaf warabiin isaa haa ga'u.

5.4. Abbaa Seerummaa Araaraa

Abbaa seerummaa araaraa jechuun adeemsa walitti bu'iinsa hiikuu ykn hoogganuu yommuu ta'u qaamni sadaffaan dhimmicha irraa walaba ta'e dhimma qaamolee walitti bu'iinsa keessa jiraniif erga dhaga'een booda murtii kan ittiin itti kennuu dha. Abbaa seerummaa araaraatiin gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiraniif qaamni murteessuuf carraa filachuu qabu; yaadni gareewwan hunda akka gaariitti ni dhaggeeffatama; murtichis dirqisiisaa haa ta'u ta'u haa baatuu mirga dursanii murteessuus haala ittin kennamu ni qaba. Abbaa seerummaa araaraa namoonni raawwatan abbaa seeraa araaraa jedhamuu kan danda'an yommuu danda'anitti gareewwan kunneen beekumsa, ogummaa, fudhatamummaa fi madaallii fudhatamummaa qabu ta'uutu isaan irraa eegama.

Abbaan seerummaa araaraa daran kan ture kitaabilee amantaatii dabalatee heeramee/ caqasamee kan argamu ture; karaa walitti bu'iinsi ittiin hiikameu dha. Namoonni durii yeroo dhimmoonni hariiroo hawwaasaa ykn yakkaa raawwatanii argamanitti beekumsa gadi fagoo qabu; dhimmicha irraa walabaa fi haqa-qabeessa ta'u jedhamanii namoonni amanaman rakkoo isaanii hiika akka isaan turan ragaalee heduu dhiheessuun ni dandaa'ama. Daldaalota, qonnaan bultootaa, dhimmoota amantaa irratti walitti bu'iinsa ka'an irratti abbootiin seeraa araaraa barbaadamanii dhimmichas akka hiikan ni taasifama. Barri amma keessa jiru kanaattis akka filannootti hiika wal-falmii ta'ee sirna haqaa idilawaa keessa hundaatti bal'inaan hojjetamaa jira.

Abbaan seerummaa Araaraa Sababoota Inni Ittiin Filatamu baayyee

Qaba:

- Yeroo dheeraa fudhachuu dhiisuu isaa: Mana murtii idilee waliin yommuu wal bira qabamee yommuu ilaalamu yeroo inni fudhatu gabaabaa dha. Adeemsi dheeraa ta'e, bu'aa ba'ii fi sirni kan hin qabne ta'u isaa irraa kan ka'e.
- Mi'aa Ta'u dhabuu isaa: Sirna waliin wal qabatanii baasileen ba'an, ogeessa hedduu waan hin hirmaachifneef gama baasiitiin kan baasu (bu'a-qabeessa) dha.
- Salphaa, ifaa fi walitti bu'iinsa keessa namoonni jiran salphaatti hordofuu kan danda'an ta'u.
- Adabbii irratti hin xiyyeefatu: Fedhii namootaa guutuuf dursi kan kennamuuf waan ta'uuf.
- Dhuunfaadhaan kan hojjetame ykn sirna namoonni hedduun itti hin argamne ta'u isaa irraa kan ka'e hicciitummaan kan eegamee dha.
- Wal-falmii diinummaa hin qabne waan ta'eef murtii booda faallummaan heddummatu kan keessa hin jirre.

Ta'us Abbaan seerummaa araaraa dadhabbiwwan kan ofii isaa ta'e ni qabaata:

- Adeemsa walitti bu'iinsa hiikuu yeroo hedduu ol'iyyannoон itti hin gaafatamnee dha – dogoggorti illee yoo hoijjetame.
- Ga'umsa dhabuu abbootii seeraa araaraa fi safartuun dhimmicha irraa walaba ta'uus hamma tokko waan ta'eef.
- Hiruu akka qajeelfamaatti fayyadamuun baay'achuu isaa dha. Lafattis, fayidaa irrattis walitti bu'iinsi yommuu uumamu murtii saffisa maaliif hin addaan qooddattan jedhu kennuu. Walitti bu'iinsa hundaaf addaan qooddachuu furmaata ta'uun hin danda'u.
- Garee tokko mo'ataa garee kan biraa immoo mo'amaa carraan ittiin taasifamu jiraachuu isaa.
- Yeroo hedduu walitti bu'iinsa hoogganuuf malee furmaata fulla'aa kennuu dadhabuu isaa.

5.5. Waliigaluu

Waliigaluu jechuun gareewwan lama ykn isaa ol ta'an walitti bu'iinsa keessa jiran waliin marii kallattii, walitti dhiheenyi kan ittiin taasifamu fi tooftaa walitti bu'iinsa hiikuu waliigaltee irra ittiin ga'amuu dha. Abbootiin dhimmaa (qaamolee) kunneen rakkicha fuul-dura isaanii kaa'uudhaan ofii isaaniitiin waliigaltee kennuu fi fudhachuu gargaarsa eenuu illee malee adeemsa furmaata ittiin barbaadanii dha. Murtii irras kan isaan ga'an fedhii ofii isaanii irratti hundaa'uudhaan dha. Darbee darbee bu'aan xumuraa kan inni murteeffamu gama humna abbootiin dhimmaa qabaniin carraa ta'uun danda'uun ni qabaata - Humna ykn ga'umsa waliigaluu wayya'aa kan qabu fayyadamaa ta'a jechuu dha.

A. Qajeelfamoota bu'uurawaan Waliigaltee

I. Qajeelfama irratti hundaa'uu

Qajeelfamni hundaaf wal qixxee dha. Amantaadhaan, sabaan ykn kam illee eenyummaa waliin wal qabatu. Wantoota jedhaman irratti hin hundaa'u.

Waliigalteen dhugaa, rogummaa seeraa, haqummaa, sirrummaa fi haala fiixaan ba'ee wal fakkaataa ta'en qajeelfama irratti hundaa'uutu irra jiraatan.

2. Namoota rakkoo isaanii irraa addaan baasuun danda'u

Kaayyoo guddaan qajeelfama kanaa rakkicha hundee irraa hiikuu dha. Ka'umsi isaa namoonni kan nu gargaaranii dha malee Qaama rakkichaa akka hin taane hubachuu dha. Kana irraa kan ka'e walitti bu'iinsicha hiikuuf, jijiiruuf ykn gara wanta caaluutti ceesisuuf filannoowwan adda addaa namoota saaxilamoo ta'an waliin ta'uun dhimma maddisiisuu ti. Hicciitiin milkaa'inni waliigaltee inni guddaan namoota rakkoo isaanii irraa addaan isaan baasuun danda'uun fi walitti bu'iinsicha waliin ta'uudhaan hiikuu dha.

3. Fedhii fi fayidaadhaan malee ejjannoo irratti hundaa'uu dhiisuu

Kaayyoon waliigaltee ta'uun kan irra jiraatu fedhii fi fayidaa namootaa guutuu dha. Ejjannoон yeroo hedduu furmaata irraa fageessa. Yoo ejjannoo irratti yeroo balleessan yoom illee furmaata irra hin ga'an; namoonni amala isaaniitiin ejjannoo keenyaaf du'uu illee ni dandeenye. Fedhii ykn hawwa bu'uuraa irratti garuu dhimmi hedduu akka waliigallu nu taasisu hedduun jira. Walitti dhufeenza qajeelfama irratti waliigalamu ittiin uumuu kan dandeenye fedhii ykn fayidaa keenya dha.

4. Filannoowwan faydaa waloof ta'u maddisiisuu

Yaadawwan furmaataa baay'isuu fedhii bu'uuraa hundumaa guutuuf gara bu'aa wayya'aa ga'uuf gumaacha isa guddaa dha. Wal amanuun akka jiraatuuf tattaaffii taasisuu, rakkowwan waliin hiikuuf tattaaffii taasisuu, duudha, fayidaa isa kan biraan irra dhiibbaa addaa geessisu dhiisuu. Fayidaa garee hunda bifaa kabajiisuu waliigalteef yaada burqisiisuu danda'uu; wantoota addaan nu baasan cinatti dhiisuudhaan kanneen wayya'aa ta'anii fi kanneen waloo ta'an adda baasuun fi ifatti kaa'uu.

5. Odeeffannoo qabatamaa ta'een hundeessuu

Yommuu mariin waliigaltee adeemsifamu odeeffannoowwan gareewwan hundaatiin fudhatamaa fi qabatamummaa qabaniin ta'uu qaba. QAjeelfamoota sababi-qabeessummaa, iftoominaa fi gareewwan hundaaf qabatamuu danda'an bu'uureffachuun waliigaluutu isaan irra jiraatan.

B. Sadarkaalee Waliigaltee

1. Qophii taasisuu: Rakkoo adda baasuun, fedhii beeku, qooda fudhatoota keessumattuu gareewwan waliigalan gargaaruu fi qophii taasisuu.
2. Walitti dhufeenza hundeessuu (dambii ittiin waliigalan kaa'uu): Dhimma ofii kaa'uu; yaada kan nu waliin waliigaluu Dhaggeeffachuu fi waltajjii waliigaltee mijeessuudhaan bamboota baasuun.
3. Odeeffannoo walitti qabu/fayyadamuu: Odeeffannoo rogummaa qabu qabachuu, odeeffannoon haala irratti hundaa'uun beekumsa Naannoo ykn hawwaasummaa kan gaafatan ta'uu qabu. Naannoowwan nuti itti hojennuu, naannoodhaan ykn haalawwan sadarkaa biyyaatti jiran; dhiibbaa inni addunyaa irratti qaqqabsiisa jiru, madaallii isaanii gama kanaan beekaman, tattaaffii fi firii/bu'aan; rakkowwan fi tarkaanfiiwwan fudhataman of-keessatti hammachuun ni danda'a. Dabalataanis odeeffannoo hubachiisuu fi jijiiruu.
4. Filannoowwan maddisiisuu/llaalu: Filannoowwan adda addaa maddisiisuu, madaaluu, fedhii sirriitti agarsiisuu, kan isa kan biraan ilaaluu danda'uu. Filannoowwan ilaaluu; hojii waliigaluu keessatti waa'ee wanta kami rakkoo irratti waliigallu baasuun dha. Rakkowwan hedduun jiraachuun isaanii hin gaafachiisuu ta'a. Ta'us rakkoo hunda nuti hin hiiknu ta'a. Akka keenya kallattii, hannisaa fi saffisaa ta'uu dhimmichaatti tartiibaan kaa'uu barbaachisa.

5. Waliin hojjechuuf ferdhii agarsiisuu (Kennuu - Fudhachuu): Waliin hojjechuuf fedhii/eyyamoo ta'uu keenya agarsiisuudhaan hunduu Qaama furmaataa akka ta'aniif hojjechuu. Furmaata isa kan bira argachuun nus akka nu gammachiise hojiidhaan agarsiisuutu nurraa eegama.
6. Filannoowwan Wayya'oо fi waloo ta'an fudhachuu: Filannoowwan furmaataa hedduun tarreeffamuu ni danda'u garuu furmaatawwan wayya'anii fi raawwiif kan hin rakkifne bituu, waloof taasisuu.
7. Waliigaltee Taasisuu: Murtii xumuraa irra ga'uu; yaadawan waliigaltee irratti waliigalle irratti seeraan ykn iddo kan biraadhaan rogummaa beekamtii kennamuufiin waliigaltee taasisuu dha. Waraqaa irratti barreessuu, kanneen waliigaltee taasisan hunduu sanadicha irratti akka mallatteessanii fi iddo sirrii akka taa'u taasisuu.
8. Hojii Irra Oolchuu/Raawwachiisuu: Waliigaltee gaariin kophaa isaa ga'aa miti. Waliigalteen inni xumuraaf sagantaan gochaa ba'eefii akka rogummaa qabutti hojii irra oolfamuu qaba. Gochichis gareewwan hunda mo'ataa kan taasisu, kan gammachiisuu fi rakkoon raawwii akka hin quunnamneef xiyyeffannoo sirrii kennuutu nurra jiraatan.

5.6. Mana Murtii

Masnni murtii yommuu walitti bu'iinsaafi yakka waliin wal qabatan raawwatamanitti bu'uura tumaalee seerota yakkaafi hariiroo hawaasaatiin namoota dhuunfaadhaan, wal-dhabdeewan garee keessa ykn gsreewan gidduu jira sirna garee sadaffaadhaan daanya'amaniif dha. Odeeffannoo abbootiin seeraa rogummaa qaba jedhanii itti amanan erga walitti qabaniin, raagummaa erga fudhataniin booda adeemsa seerota caqasanii kanneen ittiin moorkataniif murtii isa dhumaati kan jedhan ittiin kennamuu dha. Mana murtiitti rakkoleen yommuu argaman gareewwan walitti bu'iinsa keessa jiran Qaama mootummaaf ramadametti dhimma isaanii osoo hin dhiheessinii fi odeeffannoo kennuu irra darbee carraa hedduus hin qaba. Qaanii mootummaadhaan isaaniif ramadame haalicha erga dhaggeeffatee, falmii bitaa fi mirgaa erga dhaggeeffateen booda seera bu'uureffachuudhaan gama abbootii seeraatiin adeemsa murtii kennuu ittiin taasifamuu dha. Gareewan walitti bu'iinsaaf saaxilaman ol'iyyannoodhaan haalicha mormuu fi manneetii murtii Qaama ol'aanoof dhiheessun irra wanta caalu gochuu hin dandaa'an. Hirmaannaan isaanii ofii isaaniitiin ykn bakka buutota/abukaattota isaaniitiin dhimma isaanii dhiheessuudhaan kan murteeffamee dha. Bifa yeroo hunda jedhamuu danda'uun mana murtiitti fedha hunda guutuun ni rakkisa. Gareewan walitti bu'iinsa keessa jiran gama isaaniitiin yaada furmaataa kennuu ykn maddisiisuu hin dandaa'an – yeroo hundaas murtii abbaa seerummaa fudhachuu ni dirqisiifamu jechuu dha. Kana irraas kan ka'e gareewan lamaan itti quufanii haqa arganne yommu deeman hin hubatamu.

Manni murtii akka karaa walitti bu'iinsi ittiin hiikamuutti ciminaafi dadhabina mataa isaas ni qabaata.

Ciminni isaa:

- ✓ Dirqisiisaa ta'uu isaa
- ✓ Darbee darbees ta'u tilmaamamaa ta'uu isaa
- ✓ Lammileef golgaa/dalla seeraa kennuufii isaa
- ✓ Sadarkaa guddina hawwaasaa hubachiisuu danda'uu isaa

Dadhabbina Mana Murtii:

- ✓ Hundii walqixa fayyadamaa ta'uu dhiisu
- ✓ Turuu (Yeroo fudhachuu) isaa
- ✓ Baasiin isaa ol'aanaa ta'uu isaa
- ✓ Ragaa sobaaf saaxilamaa ta'uu isaa
- ✓ Malaammaltummaaf saaxilamaa ta'uu isaa
- ✓ Odeeffannoo irratti qofa sababa hundaa'uu isaatiin odeeffannoo dogoggoraaf kan saaxilamu ta'uu isaa
- ✓ Mo'ataa fi mo'amaan jiraachuu waan ta'eefis walitti dhufeenya namoota walitti bu'anii gara fuul-duraatti ni manca'a
- ✓ Murtiin isaa tilmaamamaa ta'uu dhabuu isaa

5.7. Araara

Araarri tooftaa walitti bu'iinsi ittiin hiikame jaarsummaa waliin jabaatee kan walitti hidhantiisa qabu ta'uu isaa yommuu ta'u jaarsoliin /gareewwan sadaffaan/ gareewwan rakkoo keessa jiran gara waliigaluu fi walitti dhufeenya manca'e gara iddo isaa duriitti adeemsa deebisuu ti. Eenyummaan (addummaan) bu'uraa araaraa dhimma darbe hiikuu qofa osoo hin taane gara fuul-duraatti kan jirus kan ga'u, kan sirreessu akkasumas immoo gara sadarkaa wayya'aatti kan fidu tooftaa/mala walitti bu'iinsi ittiin hiikamuu ta'uu isaatii. Boqonnaa itti aanutti araara ilaachisee bal'inaan waan ilaallluuf kutaa kanaan yaadawwan itti aanan qofa keenyee haa dabarru. Araarri wantoota afuri walitti qabatee ni qabata.

- ✓ Balleessaa amanuu, fudhachuufi dhugaa isaa dubbachuu
- ✓ Gadduu fi balleessaa ofii himachuu
- ✓ Dhiifama gaafachuu fi dhiifama taasisuu/kennuu
- ✓ Wanta manca'e iddo isattideebisuu; beenyaa kaffaluu, dhiisuu fi walitti dhufeenya haaraa eegaluu

6. BOQONNAA TORBAFFAA: CUUNFAAFI GUDUUNFA

6.1. Cuunfa

Walitti bu'iinsi wanta kam irra illee dhala namaaf dhihoo kan ta'e, kan uumamaa sadarkaa jedhamuutti kan dhihaate haala guyyaa guyyaa ti. Walitti bu'iinsi keessatti, manatti, hollaatti, dhimma amantaatti, iddo hojiitti, naannootti, sadarkaa biyyaatti akkasumas walitti dhufeenza idil-addunyaatti kan jiraatu waan ta'eef dhala nammaa hundumaa quunnamuu kan danda'u qofa utuu hin ta'in dhimma waliin jiraattuu dha. Walitti bu'iinsi yommuu hammaachaa adeemutti miidhaa kan qabu ta'uu isaa irraa kan ka'e qabiinsa rogummaa qabu fi hordoffii dhamma qabu kan barbaachisu dha. Kanaaf walitti bu'iinsa- akka rogummaa qabutti qabuu, hubachuu/qu'achuufi keessumeessuutu nurra jira jecha qajeelfamaa keessatti ilaaluu kan dandeenye. Isa kana akka gaariitti keessumsiisuuuf beekumsa aadawaa, amantawaa fi ogummaa akkasumas leenjii fi barumsa gaafata. Kaayyoon qajeelfamaa kanaa kanuma cimsuu dha.

Walitti bu'iinsi wanta uumamawaa (kan uumamaa akka ta'e) isa fakkeessu yoo qabaate illee walitti bu'iinsaaf ka'uun, guddachuun, gara haala rakkisaatti seenuun kan gumaacha keenyas kan namootaas waan qabaatuuf Sababoota ka'umsa walitti bu'iinsaa; sadarkaaleen guddinaa, firiiwwan isaa miti-ta'aa fi dhimmoota walitti dhufeenza qaban kanneen biroo ilaaluu barbaachisa. Ka'umsa walitti bu'iinsaaf wantoota hedduu kan jenne ta'u illee fedhiwwan bu'uuraa fi xiin-sammuu namootaa gama hubachuutiin abbootii amantaa irraa hedduutu eegama. Beekumsa keenya kun walitti bu'iinsaaf deebii nuti kenniu irrattis dhiibbaa guddaa qaba. Deebii nuti walitti bu'iinsaaf kenniu hammam barbaachisa akka ta'e bal'inaan ilaalleerra. Baratamaadhaanis, aadaadhaan, amantaadhaan ykn leenjii rogummaa qabu dabalatee deebiwwan kennaman jechuun keenya dha. Deebiinwalitti bu'iinsaa rogummaa qabu balaa ka'e fayidaaf jijiiruun akka hin dandaa'amne ittuu boca Deebiinwalitti bu'iinsaa gaarii tokko karaan ittiin argatamu ta'uu isaa hubachuu dandeenyeerra. Waan ta'eefuu, deebiinwalitti bu'iinsa akka gaariitti balballoomsuun, taatota hubachuu fi qaamota fayyadamoo fi miidhamoo beekuun adeemsa deebiinwalitti bu'iinsa beeku keessatti wantoota barbaachisoo dha.

Yeroo hedduu hawwaasa keessatti xiyyeffannoон yommuu itti kennamu dhimmi ilaalamu erga deebiinwalitti bu'iinsi gara tarkaanfii humnaatti guddateen booda deebiinwalitti bu'iinsicha qabbaneessuun ykn araara uumuuf tattaaffii taasifamuu dha. Dhugumaan erga deebiinwalitti bu'iinsi mudateen booda namoonni hedduun hojjechuun kan isaan irra jiru ta'uun wanta itti amanamu dha. Qaamolee miidhaman deebisanii dhabuu, nageenya naannichaa mirkaneessuu, hojiiwwan misoomaa gufatan itti fufsiisuu fi kkf haala o'aanaadhaan tarkaanfii barbaachisa fi fayida-qabeessa dha. Dhugaan kun Akkuma eegametti ta'ee deebiinwalitti bu'iinsa ittisuun garuu dhimma xiyyeffannoон itti kennamu ta'uu qaba. Kunis kan inni ta'u Sababoota gurguddoo lamaan dha.

Dura deebiinwalitti bu'iinsa ittisuu, dinagdee fi qabeenya sababa deebiinwalitti bu'iinsaatiin manca'uu danda'u, lubbuun namaa baduu fi wal irratti ka'anii wal fixuu, misoomni danqamuu fi nagaan boora'uu kkf hanbisuu yommuu ta'u sababni lammaffaan immoo adeemsi deebiinwalitti bu'iinsa ittisuu akka salphaatti milkaa'uu dhimma danda'uudhaa yoo hin jedhamne illee; garuu erga deebiinwalitti bu'iinsi mudateen booda hojii hojjetamu irra sadarkaa ol'aanaatti kan salphatuu fi baasii kan qusatuu ta'u isaa dha. Hojii leenjiwwanii fi hubannoo qaabsiisuutiin deebiinwalitti bu'iinsa ittisuu, deebiinwalitti bu'iinsi uumamanis gara tarkaanfii humnaatti akka hin guddaneef hanbisuun ni dandaa'ama.

Kana gochuuf tarsiimoo itti walitti bu'iinsaa bu'a-qabeessa hordofuutu nama irraa eegama. Daandiwwan nuti hordofnuu fi tarkaanfiiwwan fudhatamanis akkaataa dhimmichaa, aadaa, duudhaa fi barattee haawwasichaatiin ilaalamaniit kan murteedfaman ta'u qabu. Hojiin nagaa, iddo itti hojjetanii fi hawwaasa akka gaariitti beeku, aadaa fi duudhaa isaa kabajuutu eegama. walitti bu'iinsa ittisuunis ta'e walitti bu'iinsa hiikuun itti gaafatamummaa dhaabbatan tokko ykn mootummaa qofa miti. Waan ta'eefis, qaamni hawwaasichaa hundinuu hojii kana irratti hirmaanna taasisuutu irra jiraatan. Keessumattuu dhaabbilee amantaa gama kanaan carraa bal'aa kan qaban yommuu ta'u hedduus isaan irraa eegama.

Yommuu walitti bu'iinsi uumamu ykn uumamee sadarkaa guddinaa irra osoo jiru karaawan nuti gidduu seennu akka hedduummatanis ilaalleerra. Keessumattuu walitti bu'iinsa bulchuu, walitti bu'iinsa hiikuu fi ceesisuu kanneen jedhaman hamma tokkos ta'u ilaalleerra. Dhimmi akka gudunfaatti agarsiisuu qabnu garuu karaa kam yoomii fi walitti bu'iinsa kamiif fayyadamuutu nurra jiraatan kan jedhu adda baafnee beeku isaa dha. Karaa walitti bu'iinsi ittiin hiikame kamtu haala kam waliin adeema; nuti sadarkaa fi itti gaafatamummaa hawwaasaa irra jirra; nuuf karaa isa kamtu bu'a-qabeessa nu taasisa; seera-qabeessummaa isaanii ni eegsisa kan jedhu barreffama kana keessatti xiyyeffannoon kan kennamuuf waan ta'eef yaadachuu ni dandeeny. Walumaagalatti gaggeessitooni amantaa, jaarsoliin biyyaa fi namoonni sadarkaa giddu-galeessa irra jiru walitti bu'iinsa hiikuudhaan fi gara wanta wayyuutti jijiiruudhaan ga'ee guddaa qabaachuun akka dandeeny ilalleerra.

Keessumattuu abbootiin amantaa akka haalichaatti kan eegamu hawwaasicha waliin ta'uudhaan haala walitti bu'iinsa, jeequmsa hin qabne fi eenyuun illee gatii hin kaffalchiifnetti hiikuu isaa irratti dha. Kana gochuuf walingaluu irraa eegalee, walii akka galan taasisuu, araarsuu, kanneen kana kan fakkaatan tokkummaa fi nagaa hawwaasichaa karaawan eegan fayyadamu ni danda'u. Karawwan walitti bu'iinsa hiikuu kunneen baasii kan qusatuu, qaqqabamoo, hawwaasichaaf ifa, saffisaa fi salphaa ta'u iaanii qofa osoo hin ta'in karaa kam irra caalaa furmaata fulla'aaf baroota gidduutti kan qorataman ta'u isaanii dha. Kanaafuu, karaawan kunneen cimanii akka itti fufaman taasisuudhaan hirmaanna taasisuun barbaachisa yommuu ta'u cina hawwaasichaa dhaabbachuudhaan waliin wal tumsuudhaan hojii dhalootaaf hafu rawwachuun dirqama kan inni nutti ta'u waamicha amantawa fi lammummaa dabalatee ta'u isaa hubatee deebii rogummaa qabu kennuutu nu irraa eegama. Nagaan dhimma barbaannee fidnu waan ta'eef wanta barbaannu haa beeknu.

Walitti bu'iinsi dhimma nu waliin jiraatu ta'u illee gara jeequmsaa fi gatii kaffalchiisuttu akka hin deemne taasisuun kan dandaa'amu ta'uu isaa hubachiisuu ni jaallanna.

Gaaffilee Marii

1. Walitti bu'iinsi gama keessaniin maal ta'uu danda'a? Dhuunfaa keessaniin ykn Naannoo keessan keessatti haala ittiin walitti bu'iinsa keessa ittiin seentan of-duuba deebitanii waa'ee walitti bu'iinsa irratti hubannoo argattan irratti mari'adhaa?
2. Sadarkaalee walitti bu'iinsaa hedduu ilaalleerra – sadarkaa sadarkaadhaan tarkaanfiilee gosa akkamii fudhachuu qabu; tattaaffii akkamiis taasisuu qabu?
3. Gosoota walitti bu'iinsa shan ilaalleerra – tilmaama keessaniin walitti bu'iinsa ia kamtu hammata; naannawsaa kanaattis baay'ata?
4. Tokkoon tokko sadarkaa walitti bu'iinsaatti ga'een Abbootiin Amantaa/ hooggantoonni walitti bu'iinsaa/ maal fa'i jettu?
5. Mee walitti bu'iinsa ittisuu jechuun maal jechuu isinitti fakkaata?
6. Walitti bu'iinsa ittisuu fi hambisuu gidduu walitti dhufeenya maaliitu jira?
7. Osoo walitti bu'iinsi hin mudatiniin dura mallatooleen akka nuti tilmaamnu nu taasian maal fa'i?
8. Walitti bu'iinsa Naannoo keessanitti ka'aniif ilaalcha walitti bu'iinsa ittisuu kana hordoftanii yoo tarkaanfii hiikuu fudhachuu isin irra jiraate hojii maalii hojettu?
9. Hawwasichi walitti bu'iinsaaf deebii inni kennu maalii dha? Jabinaa fi dadhabina maalii qaba?
10. Sirni koorniyaa fi walitti bu'iinsi walitti dhufeenya maalii qabu?
11. Barumsicha keessatti gosoota deebii walitti bu'iinsaa irratti mari'adhaa?

6.2. Guduunfaa

Araarri barsiisa amantaa kami keessatti illee karaa walitti bu'iinsi ittiin hiikamuu fi jijiirama isa ol'aanaa dha. Araara karawan walitti bu'iinsi ittiin hiikaman kanneen biroo irraa kan adda ia taasisu dhimma jiru sirreessuu isaa qofa osoo hin taane gara fuul-duraattis walitti dhufeenya gaariin akka jiraatu dandeessisuu iaa dha. Araarri dhimma amantawaa qofa osoo hin ta'in Aadicha waliin daran walitti hidhamuun isaa namoonni dhimma akka salphaatti hubachuu fi hojii irra oolchuuf danda'anii dha. Amantaaleen araarri sirrii ta'e akka adeemsifamuuf bakka dhugaan itti dubbatamu, waltajii namoonni arfaara gochuu itti shaakalan, iddo haqummaan hawwaasummaa itti argamu ta'anii nagaa dhugaaf ta'uu ni danda'u. Abbootii fi gaggeessitoonni amantaa ambaasaaddaroota/ergamoota nagaa ta'anii ajaja uumaa isaanii raawwachuu qabu.

Gaaffilee marii

1. Araarri gama keessaniin maalii dha? Qabatamaatti bu'aa araarri fide wanti yaadattan yoo jiraate ijoo godhachuudhaan irratti haasa'aa?
2. Araara ikrratti hirmaanna taasisuu qabna jettuu? Gama dhaabbilee amantaatiin irratti mari'adhaa?
3. Dhaabbileen amantaa gama araaraatiin maal hojjechuu akka isaan qaban irratti dudubbadhaa?

Gumaacha araarri ijaarsa nagaaf qabu irratti mari'adhaa? Waa'ee barbaachisummaa, araara gochuu fi haqaa dhugaa dudubbachuu ikrratti gareedhaan irratti mari'adhaa

7. BOQONNAA SADDEETAAFFAA: LEENJII QOPHEESUUFI MIJEESSUU

7.1. Kaayyoowwan Boqonnaa

Kaayyoowwan boqonnaa kanaa kanneen kanatti aanan akka guddiftaniif isin gargaara:

- ✓ Waa'ee leenjii mijeessuu irratti dandeettii keessan gabisuuf.
- ✓ Waa'ee leenjii mijeessuu irratti ogummaa keessan gabbisuuf.
- ✓ Tooftaa duub-deebii kennuufi fudhachuu keessan isini cimsuufi.
- ✓ Akka isin leenjii of-dandeessanii mijeessa isin gochuufi.

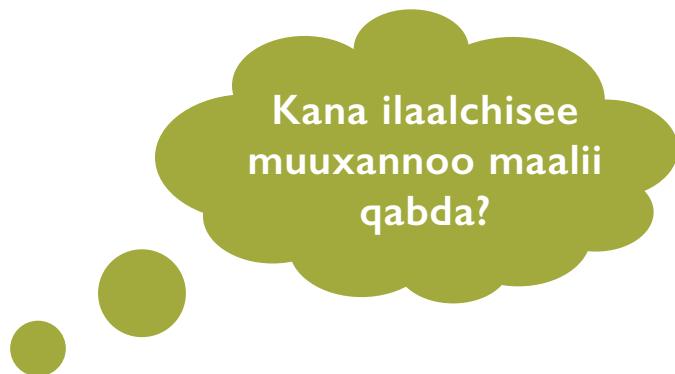
7.2. Malootafi Tooftaalee Leenjii Mijeessuu

Fakkii armaan gadii irraa maal hubatta?

Kun sababa inni mudatuuf:

- ✓ Murtii rogummaa hin qabneen;
- ✓ Murtii rogummaa qabuun, garuu immoo tooftaa rogummaa hin qabneen;
- ✓ Gareewwan xiyyeffannoon irratti taasifamuufi fedhii isaanii beekuu

Mijeessuun gosa akkanaa kun qisaasa qabeenyaa (yeroo, maallaqaa fi humnaa).

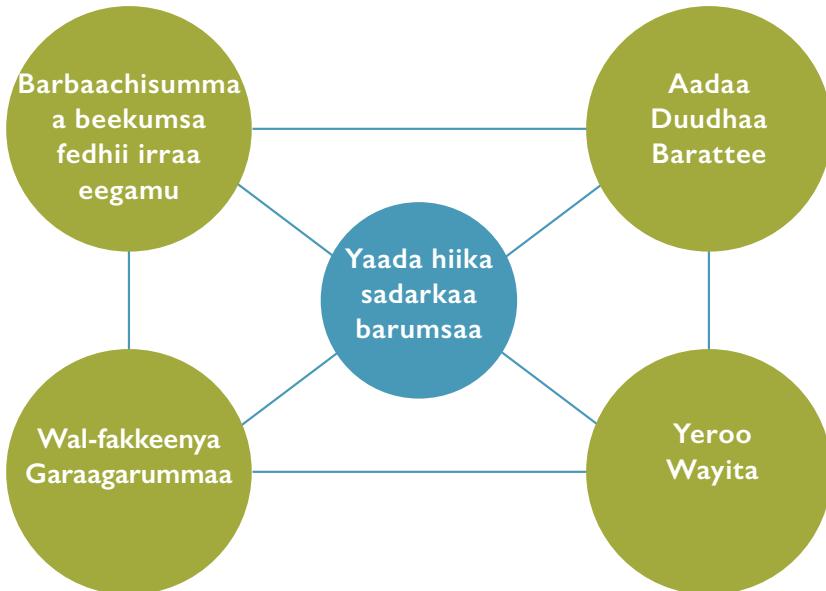

Mijeessuu gaariin gamoo leenjii keessatti eegala miti. Kanneen kanaan/armaan gadii Qaamolee mijeessuu gaarii dha.

Gabatee ...: Tartiiba Leenjii mijeessuu

Sadarkaalee	Hojii adda ba'anii hojjetaman
Karoorsuu	Xiinxala xiyyeffannoo fi filannoo garee xiyyeffannoo
	Madaallii fedhii leenji'amtootaa gaggeessi
	Fedhii isaanii adda ba'an irratti hundaa'uudhaan mata-dureewwan leenjii fili
	Galteewwan rogummaa qaban walitti qabi
	Hirmaattaa leenji'amtootaa dhugoomsi
Mijeessuu	Sammuun akka yaadu taasisuu (Waamicha salphaadhaan yaadawwan hedduu maddisiisuu)
	Sammuun akka barreessu taasisuu (Tokkoon tokkoon namaa yaada isaa/ishii kaardii irratti ykn yaadannoo irratti barreessuu)
	Yaada ibsuu (gabaabaa fi kan murta'aa ta'e)
	Hojiiwwan garee ykn cimdi (hammi isaa xiqqoo kan ta'e)
	Tapha gumaachaa fayyadamu
Mijeessuun booda	Kan eegalchiisu/humna keennu fayyadami
	Cuunfaadhaan/gudunfaadhaan cufi
	Barumsa ilaali
	Yeroo karoorfame waliin wal-maddii hamma hojii hojjetame madaali
Duub-deebii fudhu	Duub-deebii fudhu

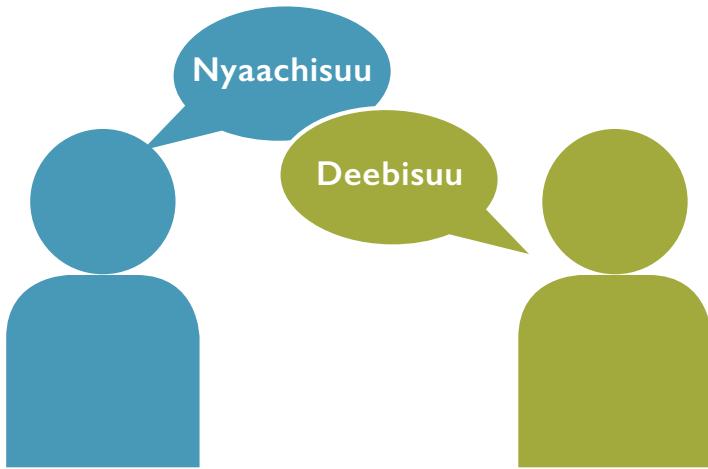
Haala jiru xiinxaluufi hirmaattota filachuun qabxii harmaan gadiitti xiyyefata

7.3. Duub-deebii

I. Duub-deebiin maal?

Fakkii 13: Dubbachuu fi deebisuu

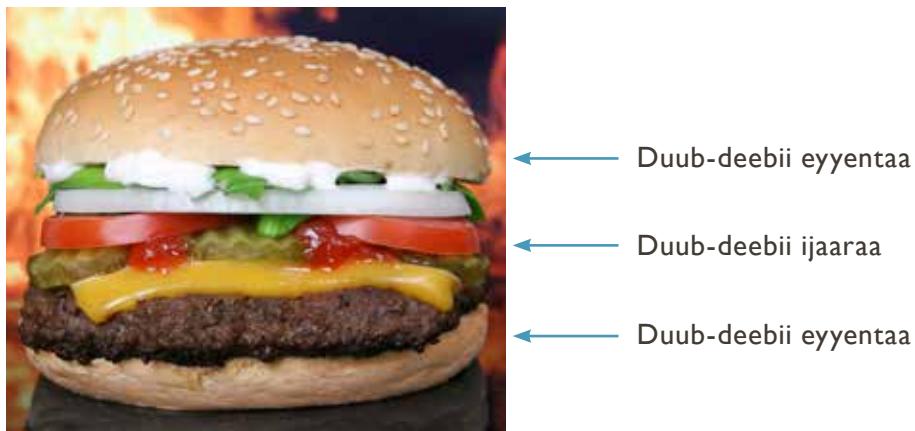
2. Duub-deebii Ijaaraa/onnachiisaa akkamiin Kennina?

Duub-deebii jajjabeessaafi ijaaraa kan namni duub-deebiin kennameef fudhachuu fi irraa barachuuf, yaadawan kanatti aananii jiran hordofuu ni dandeessa:

1. Waa'ee mijeessuu isaa/ishii **maal akka jaallatame** nama sanatti himi
2. Duub-deebiin odeeffannoo namni tokko ati (dhuunfaadhaan) akkamitti akka hubatamte/muuxannoo qabaatte/waa'ee amala isaa maal akka itti dhagaa'ame yeroo xiqqoo kennamu ta'uus isaa hubachuu fi **inni miira/yaada kee ta'uus isaa ifa taasisi**
3. **Wanta adda ta'e namni hojjete ykn jedhe** akka inni/isheen irraa baratuu/ ttuuf wanta ilaaltee argite (murtii malee) ibsiif
4. **Wanta namni tokko fooyyessuu qabu fili** (FKN. Amaloota qaamaa kanneen akka hammaa amala qaamaa kan ta'e kamiin illee, kan namni tokko dhiibbaa geessisuuh hin dandeenye, garuu FKN. Guddachuu sagalee, yoo hagam tokko tattaaffii taasisuun barbaachise illee kan namni tokko fooyyessuu danda'u)
5. Duub-deebii kee **ifaafi sirrii** taasisiitii ibsi ("ati hamma tokko kan adda taasiftee hojjettu" miti), amasumas yoo danda'ame wanti akka fooya'u barbaadu **AKKAMITTI** akka inni itti fooya'u itti dubbadhu, FKN. "Fakkeenota utuu hin kenniniin dura ibsawwan akka isin kennitan nan fedha ..."
6. **Karaa rogummaa qabuun duub-deebii kennuu kee** ilaali (jajjabeessuudhaan, hiriyummaadhaan, namni sun yommuu ati duub-deebii kennuu barbaaddutti dhugumaan ni dhaggeeffata ta'uus isaa, yeroo ga'aan jiraachuu fi haalonni kanneen biroon mijatoo ta'uus mirkaneessi; FKN yeroo kanatti hoogganaan isaanii dhaggeeffachaa jiraachuu isaa/ishii mirkaneessi).

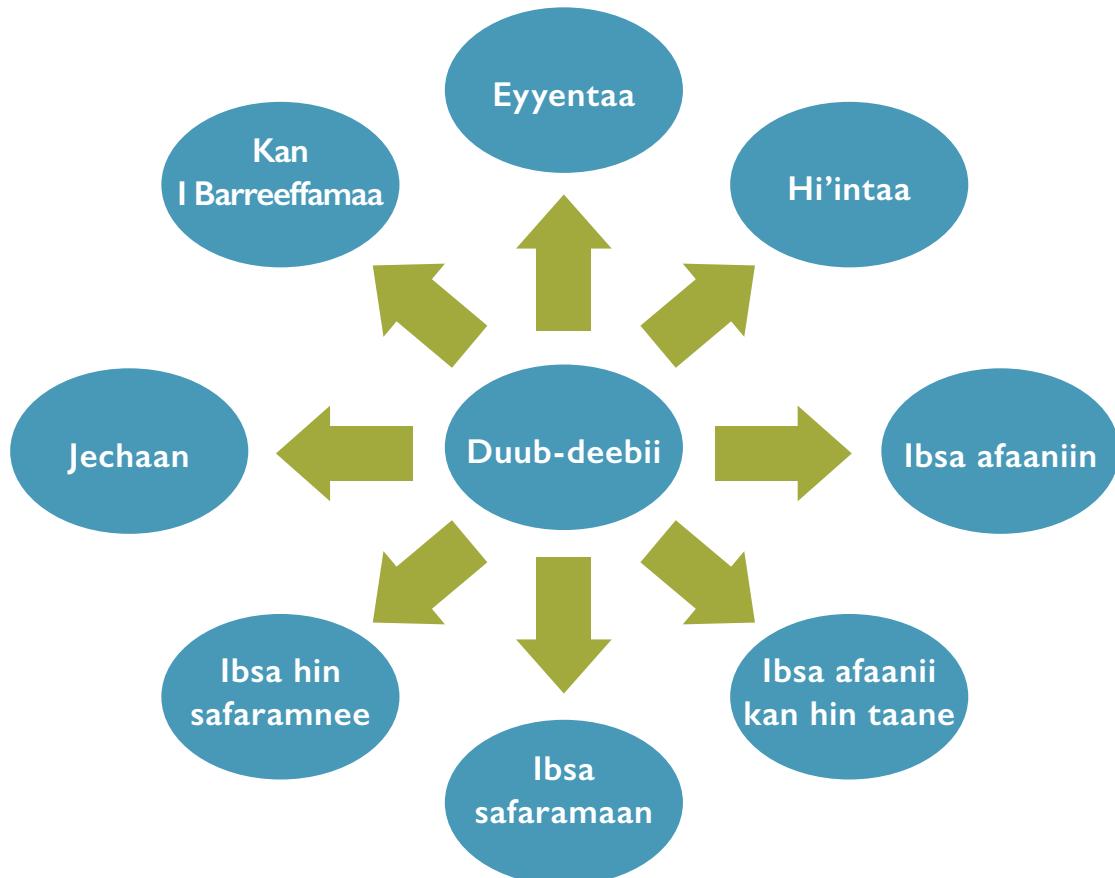
Kana karaa sabummaa ta'een kennuuf, **Saanduwiichii duub-deebii** fayyadami.

Fakkii 14: Saanduuichii duub-deebii

Pixabay/[Shutterbug75](#)

Fakkii 15: Gosoota duub-deebii

Yoom duub-deebii akka fudhattu:

Fakkii 16: Faayidoota duub-deebii

KITAABOTAA WABII

- Assefa H. 1993. *Peace and Reconciliation as a Paradigm*. Nairobi Peace Initiative.
- Ayindo, B., Gbaydee Doe, S., and Jenner, J. 2001. *When You are the Peacebuilder: Stories and Reflections on Peacebuilding from Africa*. Eastern Mennonite University.
- Carnegie Corporation. 1997. *Preventing Deadly Conflict*. Final Report with Executive Summary. Carnegie Corporation of New York.
- CDR Associates. 1997. *Conflict Resolution for Managers and Leaders: The CDR Training Package, Trainers Manual*.
- Centre for Conflict Resolution. 2001. *Skills Development Training for Conflict Transformation*.
- United Nations Department for Economic and Social Affairs. Available at:
<http://unpan1.un.org/intradoc/groups/public/documents/un/unpan001363.pdf>
- Christophe, M. and Romita, P. 2011. *Conflict Prevention Towards More Effective Multilateral Strategies*. International Peace Institute.
- Coser, L. A. 1956. *The Functions of Social Conflict*. Free Press.
- Dugan, M. 1996. A Nested Theory of Conflict. *Women Leadership* I. pp. 9-20.
- Duke, J. T. 1976. *Conflict and Power in Social Life*. Brigham Young University Press.
- EFDR.1995. The Ethiopian Federal Democratic Republic Constitution.
- Galtung J., Jacobsen, C.G. Brand-Jacobsen, K.F. 2002. *Searching for Peace: The Road to TRANSCEND*. Pluto.
- Galtung, J. 1996. *Peace by Peaceful Means: Peace and Conflict, Development and Civilization*. International Peace Research Institute, Oslo (PRIO).
- Justice for all – Prison Fellowship Ethiopia. Restorative Justice Prospect: *Focus on Traditional Justice Practices in Afar and Amhara Regional States (under publication)*.
- Kolb, D. 1983. *Experiential Learning: Experience as the Source of Learning and Development*. Prentice Hall.
- Lederach, J. P. 1997. *Building Peace: Sustainable Reconciliation in Divided Societies*. United States Institute of Peace Press.
- Lederach, J.P. 1995. *Preparing for Peace: Conflict Transformation Across Cultures*. Syracuse University Press.
- Magesa, L. 1997. *African Religion: The Moral Traditions of Abundant Life*. Orbis Books.
- Mazrui, A. 2004. *Power, Politics, and the African Condition: Collected Essays of Ali A. Mazrui*, Vol.3, Africa World Press.
- Mitchell, C. 1993. "The Process and Stages of Mediation: Two Sudanese Cases,"- in David R. Smock, ed., *Making War and Waging Peace*. USIP Press, 1993.
- Moore, C. W. 1996. *The Mediation Process: Practical Strategies for Resolving Conflict*. Jossey-Bass.
- The Ethiopian Health Center Team. 2005. *HTPEHCT (Harmful Traditional Practices for the Ethiopian Health Center Team)*. In collaboration with the Ethiopia Public Health Training Initiative, The Carter Center, the Ethiopia Ministry of Health, and the Ethiopia Ministry of Education. Hawassa.
- United Nations.1945. *The Charter of the United Nations*. San Francisco.

FEED THE FUTURE

The U.S. Government's Global Hunger & Food Security Initiative

FEED^TH_EFUTURE

The U.S. Government's Global Hunger & Food Security Initiative

www.feedthefuture.gov